शान्ति पर्वान्तर्गत,

राजधर्म पर्व:

2

श्री॰
म॰रा॰
टी॰
१

श्रीगणेशायनमः श्रीगोपीजनवल्लभायनमः श्रीमद्गोपालमानस्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः नीलकंठोभावदीपंकुरुतेशांतिपर्व-
णि १ यत्सायनेषुहृच्छल्यमितिहासोयमीरितः धर्मार्थकाममोक्षास्तेसम्यगत्रनिरूपिताः धर्मादित्रयमर्थकामकरणप्रीत्यर्थमि
त्यल्पकाधीशुद्धिकृत्तज्जीवनार्थकतयागुरुत्वर्थमित्युक्तमाः एतत्पांडवधार्तराष्ट्रचरितव्याजेनाभिधादर्शितंयेनासौनिजवाक्यजातहृ
दयंमह्यंददात्वादरात् ३ तत्रतावच्छांतौराजधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माख्याःकांडास्त्रयःक्रमेणविश्वस्यापन्नस्यविरक्तस्यचोपकारकास्तेष्वप्या-
हितत्वात्प्राथम्येनराजधर्माणां राजशब्दार्थश्चात्रप्रकरणात्तत्ररंजनकामयेतिवक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारेणच समानप्रकरणेसर्वा

ॐनारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् १ वैशंपायनउवाच
कृतोदकास्तेसुहृदांसर्वेषांपांडुनंदनाः विदुरोधृतराष्ट्रश्चसर्वाश्चभरतस्त्रियः १ ॥

वंजयतिप्रजाइतिमनूक्तेः यथातोन्नृपतेर्धर्मंवक्ष्यामिहितकाम्ययेतिहृद्वपराशरेणापिसर्ववर्णसाधारणान्नृपतिशब्दप्रयोगाच्चयःप्र-
जारंजनंकरोतिसएवबोध्यः सचतत्प्रियोऽतत्प्रियोवा उत्थानेनसदापुत्रेत्यादिनावक्ष्यमाणानुत्थानादीन्धर्माननुतिष्ठेत् तत्रा-
प्रियःकामलोभादिहीनोऽत्यंतनिर्विण्णःकेवलंप्रजापालनजंधर्ममात्रंकामयतेसएवराज्यार्हइतियुधिष्ठिरोदाहरणेनप्रथमंनिरूपय-
ति कृतोदकास्तेसुहृदामित्यादिना नमोधर्मायमहतइत्यंतः प्राक्तनेनग्रंथेन कृतोदकाःकृतप्रेततर्पणाः सुहृदामित्यनेनैवबंधुयोध-
नादीनामपिग्रहणं सर्वाणांतानिवैराणीतिन्यायेनतेषामपीदानींसुहृत्त्वात् १ ॥

१

तत्रगंगातीरे पुराद्बहिर्मासमात्रवासस्यप्रयोजनंत्वयत्कश्चिच्छ्रमयुद्धंहतांतज्जन्यदोषनिर्हरणेनशुद्धिसंपादनं तदेतदुक्तंशौचंनिर्वर्तयि
ष्यंतइति नत्वत्रशावाशौचशुद्धिर्मासमात्रेणेतिविवक्षितं दशाहाच्छुध्यतेविप्रोद्वादशाहेनभूपतिः वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशु-
ध्यतीतिमनुवाक्यविरोधात् नचैतेशूद्राःयेनमासमाशौचंकुर्युः किंचउद्यतैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथा-
शौचमितिस्थितिरितिसंग्रामहतानांसपिंडाःसद्यएवशुध्यंतीत्युक्तंमनुना तेनद्वादशाहमप्येषामाशौचंमासस्तुदूरनिरस्तइतिप्रती

तत्रतेस्ममहात्मानोन्यवसन्पांडुनंदनाः शौचंनिर्वर्तयिष्यंतोमासमात्रंबहिःपुरात् २ कृतोदकंतुरा
जानंधर्मराजंयुधिष्ठिरं अभिजग्मुर्महात्मानःसिद्धाब्रह्मर्षिसत्तमाः ३ द्वैपायनोनारदश्चदेवलश्चमहा
नृषिः देवस्थानश्चकण्वश्चतेषांशिष्याश्चसत्तमाः ४ अन्येचवेदविद्वांसःकृतप्रज्ञाद्विजातयः गृहस्थाः
स्नातकाःसंतोददृशुःकुरुसत्तमं ५ तेभिगम्यमहात्मानःपूजिताश्चयथाविधि आसनेषुमहार्हेषु
विविशुस्तेमहर्षयः ६ ॥

यते यद्वासौप्तिकेपशुवत्हतानांसुहृदाद्वादशाहमाशौचमस्तितेनयुद्धदिनेषुअष्टादशाहपर्यंतंप्रत्यहमाशौचप्राप्तिःसद्यःशुद्धिः अं
त्यदिनप्राप्तस्याशौचस्यद्वादशाहेननिवृत्तिरितिमासंशौचसंपादनोक्तिर्युज्यते २ ३ ४ वेदविद्वांसःवेदार्थविदः कृतप्रज्ञाःवेदोक्ता
चारनिष्ठाः स्नातकाःब्रह्मचारिणः संतःअभयदक्षिणाप्रदाःसंन्यासिनः ५ तेराज्ञाऽभिगम्यप्रत्युद्गम्यनमस्कारादिनापूर्वंपूजिताःसं
तआसनेषुविविशुरितिसंबन्धः ६ ॥

श्री·
म·रा·
टी·
२

सृंजाद्यश्चादिकाः परिवार्यपर्युपासन्नुपविविशुः उपविष्टवंतः तद्भावश्चार्थः ८ आश्वासयंतः हेतौ शतृप्रत्ययः आश्वासनार्थंपर्युपासन्नि। त्यर्थः ९ कालेवसरे संभाष्य एकमतं पक्षं कृत्वा अब्रवीत्‌ १० भवतश्चेति ब्रह्मतयाठे पूर्वमधर्मेणाक्रांतासतीयमवनिरिदानींत्वद्बलेनमाध

प्रतिगृह्यततः सृंजातत्कालसदृशीतदा पर्युपासंस्तथान्यायंपरिवार्ययुधिष्ठिरं ८ गुणेभागीरथीतीरे। शोकव्याकुलचेतसम्‌ आश्वासयंतोराजेंद्रविप्राःशतसहस्रशः ९ नारदस्त्वब्रवीत्कालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं संभाष्यमुनिभिःसार्द्धंकृष्णद्वैपायनादिभिः १० भवताबाहुवीर्येणप्रसादान्माधवस्यच जितेयमवनिःकृत्स्नाधर्मेणवैयुधिष्ठिर ११ दिष्ट्यामुक्तस्त्वसंग्रामादस्माल्लोकभयंकरात्‌ क्षत्रधर्मरतश्चापिकच्चिन्मोदसिपांडव कच्चिच्चनिहतामित्रःप्रीणासिसुहृदोनृप कच्चिच्छ्रियमिमांप्राप्यनत्वां शोकःप्रबाधते १२ युधिष्ठिरउवाच विजितेयंमहीकृत्स्नाकृष्णबाहुबलाश्रयात्‌ ब्राह्मणानांप्रसादेनभीमार्जुनबलेनच १३ इदंतुमेमहद्दुःखंवर्ततेहृदिनित्यदा कृत्वाज्ञातिक्षयमिमंमहांतं लोभकारितं १४ सौभद्रंद्रौपदेयांश्चघातयित्वासुतान्‌ जयोयमजयाकारोभगवन्प्रतिभातिमे १५

बलसहायेनधर्मेणाकर्त्राजिताद्युवाभ्यांवलनाशोकृतेसतिधर्मःप्रादुरभूदित्यर्थः ११ दिष्ट्याभागधेयेन कच्चिदितिकामप्रवेदने अनेनक मेणात्वमोदंसहृत्प्रीणानंविशोकत्वंचकामयमानःत्वांपृच्छामीत्यर्थः १२ १६ ॥

किंतुवक्ष्यतीति वधूःकनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात्स्नुषाभूतावार्ष्णेयीसुभद्रामेमांप्रतिकिंतुवक्ष्यति राज्यलोभेनतयामत्पुत्रोघातितइति
वक्ष्यत्येवेतिभावः तयामधुसूदनंहरिंइतःद्वारकांप्रतिगतंसंतंप्रति वासिनीप्रसज्जयप्रवणोत्सुका द्वारका द्वारकावासिजनसमू
हःकिंतुवक्ष्यतीतिसंबंधः खलहंत्रास्वजनपीडापहर्त्रीश्वरेणत्वयासाधुःस्वीयःसौभद्रःकथंघातितइतिवक्ष्यत्येवेतिभावः पतच्चक्ष्म

किंतुवक्ष्यतिवार्ष्णेयीवधूर्मेमधुसूदनं द्वारकावासिनीकृष्णमितःप्रतिगतंहरिं १७ द्रौपदीहतपुत्रेयं
कृपणाहतबांधवा अस्मत्प्रियहितेयुक्ताभूयःपीडयतीवमां १८ इदमन्यच्चभगवन्यत्त्वांवक्ष्यामिमा-
धव मंत्रसंवरणेनास्तिकुंत्याःपांडुःखिन्नयोजितः १९ यश्चनागायुतबलोलोकेप्रतिरथोरणे सिंहखे
लगतिर्धीमान्घृणीदान्तोयतव्रतः २० आश्रयोधार्तराष्ट्राणांमानीतीव्रपराक्रमः अमर्षीनित्य-
संरंभीक्षेप्तास्माकंरणेरणे २१ शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधीचकृतीचाद्भुतविक्रमः गूढोत्पन्नःसुतःकुंत्या-
भ्राताऽस्माकमसौकिल तोयकर्मणितंकुंतीकथयामाससूर्यजं २२ ॥

लस्यमधुसूदनंहरिंइतिमिविशेषणत्रयसामर्थ्यादेवलभ्यते १७ यतोहतपुत्राहतबांधवातःकृपणादीनाऽतिदुःखितेत्यर्थः प्रियंसु
खकरंहितंपथ्यं प्रियंचतद्धितंचतस्मिन्नर्थेयुक्तासंनद्धा १८ मंत्रसंवरणेनगूढोत्पन्नस्यास्मद्भ्रातुःकर्णस्याप्रकाशनेन १९ तदेवाह
त्रिभिःयःसइति सिंहस्येवखेलायुक्तक्रीडागतिर्गमनंचयस्यसतथा घृणीदयालुः २० अमर्षीपरोत्कर्षासहिष्णुः नित्यसंरंभी

उद्योगप ५ ५ ॥

पुत्रस्त्वस्येतिशेषः अवकीर्णत्यक्तं २३ मातृजः मातृसंबंधेन २४ २५ श्वेतवाहनोऽर्जुनः पाण्डवतत्वं च पुत्रो ममेत्यब्रवीदितिशेषः २६ २७ कामोऽभिलषितं मातरि मातरं प्रति अवोचत्कर्णइतिशेषः नः अस्माभिः श्रुतं २८ त्वं शमत्वं संकटे मित्रत्यागान्निर्दयत्वं

पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा। मंजूषायां समाधाय गंगास्रोतस्यमज्जयत् २३ यं सूतपुत्रं लोकोयं राधेयं चाभ्यमन्यत। सज्येष्ठपुत्रः कुंत्यावैभ्राताऽस्माकं च मातृजः २४ अजानता मया भ्राता राज्यलुब्धेन घातितः तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः २५ नहि तं वेद पार्थोपि भ्रातरं श्वेतवाहनः नाहं न भीमो न यमौ स तु स्मान्वेद सुव्रतः २६ गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतं अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ २७ पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना। अथ पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतं २८ नहि शक्ष्याम्यहं त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे। अनार्यता नृशंसं च कृतघ्नत्वं हि मे भवेत् २९ युधिष्ठिरेण संधिं हि यदि कुर्यां मते तव। भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ३० सोहं विजित्य समरे विजयं सह केशवं संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् ३१ तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसं चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनं ३२ सोब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमानोकृतांजलिः

कृतघ्नत्वं उपकर्तृष्वपकारित्वं प्रसिद्धमित्यतोऽनार्यत्वमेव स्पष्टी करोति भीत इति २९ ३० विजयमर्जुनं ३१ पृथुलवक्षसं कपाटवक्षसं ३२

३४ पुत्रगृद्धिनी पुत्रलोभवती ३५ विसृज्य कर्णमिति शेषः ३६ ३८ दूयते उपतप्यते ३९ ४२ कारणं सादृश्यहेतोस्तज्ज-
न्यत्वस्य ज्ञापकं ४३ कथं नु इति प्रकृतप्रश्ने चक्रं रथचक्रं ४४ सर्वविद्वेद्वेत्तः विद्वानिति आत्मपरत्वर्थः अत एव हतं तेकार्यंश्च

पंचैव हि सुता देवि भविष्यंति तव ध्रुवाः । सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने ३४ तं पुत्रगृद्धि-
नी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् । भ्रातॄणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ३५ एवमुक्त्वा कि-
ल पृथा विसृज्योपययौ गृहान् । सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः ३६ न चैव विवृतो मंत्रः पृ-
थाया यस्य वा विभो । अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनाजौ निपातितः ३७ अहं त्वज्ञासिषं पश्चात्स्व-
सोदर्यं द्विजोत्तम । पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ३८ तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघा-
तिनः । कर्णार्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवं ३९ सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः
सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ४० यदा ह्यस्य गिरो रूक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः
सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ४१ तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह । कुंत्या
हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ४२ सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह । कारणं ना-
धिगच्छामि कथंचिदपि चिंतयन् ४३ कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् । कथं नु शप्तो
भ्राता मे तन्मे त्वं वक्तु-
मर्हसि ४४ श्रोतुमिच्छामि भगवंस्त्वत्तः सर्वं यथातथं ।
भवान्हि सर्वविद्विद्वाँल्लोके वेद कृताकृतं ४५ इति
भारते राजधर्मे कर्णाभिज्ञाने १ ॥

हतो कारणं चैव द जानाति ४५ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे राजधर्मेषु प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः १ ॥

म॰
शा॰ टी॰
४

सएवमिति उक्तः९९ः १ कर्णार्जुनसहायोऽहंजयेयमपिवासवमित्युक्तमनुमोदते एवमेतदिति २ तर्हिकिमर्थमनयोर्वैरंदैवकृ
तमादितमित्याशंक्याह गुह्यमिति संघर्षजननोवैराग्न्युद्दीपकःकन्यागर्भोदेवैःक्षत्रस्यस्वर्गगमनायनिर्मितइत्यर्थः ४ चकारेत्या

वैशंपायनउ॰ सएवमुक्तस्तुमुनिर्नारदोवदतांवरः कथयामासतत्सर्वंयथाशप्तःससूत
जः १ नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत नकर्णार्जुनयोःकिंचिदविषह्यं
भवेद्द्रणे २ गुह्यमेतत्तुदेवानांकथयिष्यामितेनघ तन्निबोधमहाबाहोयथावृत्तमिदंपुरा ३
क्षत्रंस्वर्गंकथंगच्छेच्छस्त्रपूतमितिप्रभो संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भोविनिर्मितः ४ सो
बालस्तेजसायुक्तःसूतपुत्रत्वमागतः चकाराङ्गिरसांश्रेष्ठाद्धनुर्वेदंगुरोस्तदा ५ सबलंभी
मसेनस्यफाल्गुनस्यचलाघवं बुद्धिंचतवराजेन्द्रयमयोर्विनयंतथा ६ सख्यंचवासुदेवेन
बाल्येगाण्डीवधन्वनः प्रजानामनुरागंचचिंतयानोव्यदह्यत ७ ससख्यमकरोद्बाल्येराज्ञा
दुर्योधनेनच युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टोदैवाच्चापिस्वभावतः ७ वीर्याधिकमथालक्ष्यधनु
र्वेदेधनंजयं द्रोणंरहस्युपागम्यकर्णोवचनमब्रवीत् ८ ॥

धीतवान् अंगिरसांश्रेष्ठात् ५ ६ दैवाच्चापिस्वभावतइति दैवात्देवानांसंकल्पात्पूर्वोक्तात् स्वभावतःवीर्याधिकोनीचकुलो
द्भवःसंगेनसमेधितः महाजनैःस्पर्द्धमानोहंतिराष्ट्रंसराजकमितिश्लोकोक्तात् ८ ॥

ब्रह्मास्त्रमिति रहस्यं तत्प्रसादनविधिः निवर्त्तनं उपसंहारः ताभ्यां सहितं सरहस्यनिवर्त्तनं ९ १० ११ ब्रह्मास्त्रमिति त्वंतु ब्रह्म
न्वेवेतरत्वान्न विद्यार्हइत्यर्थः १२ १३ गुरुं देव पितेत्यभिसंधायाह ब्राह्मणो भार्गवोस्मीति १४ १५ १६ समुद्रांते दक्षिणसमुद्रसमी

ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनं अर्ज्जुनेन समं चाहं युद्धेयमिति मे मतिः ९ समः शि
ष्येषु च स्नेहः पुत्रे चैव तव ध्रुवं त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः १० द्रोणस्तथोक्तः
कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति दौरात्म्यं चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ११ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो
विद्यात् यथावच्चरितव्रतः क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन १२ इत्युक्तोंगिरसां
श्रेष्ठमामंत्र्य प्रतिपूज्य च जगाम सहसा रामं महेंद्रं पर्वतं प्रति १३ सतु राममुपागम्य शिरसा
भिप्रणम्य च ब्राह्मणो भार्गवोस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत १४ रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रा
दि सर्वशः उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशं तत्र कर्णस्य वसतो महेंद्रे स्वर्गसंमिते
१५ गंधर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः करोद्भृगुश्रेष्ठात् यथाविधि १६ प्रियश्चाभवदत्यर्थं
देवदानवरक्षसां सकदाचित्समुद्रांते विचचाराश्रमांतिके १७ एकः खड्गधनुःपाणिः परि
चक्राम सूर्यजः सोग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः १८ जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं
यदृच्छया तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्य
वेदयत् १९ कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः २०

पे १९ होमधेनुं कर्णपर्वोक्तदिशा वत्सवधपरत्वात्रयेत्तु वयोज्ञेयः २० ॥

२१ २६ अव्याहृतंमेव्याहृतंतत्स्वरामःपाठः अनुक्तंतद्वदन्यथेत्यर्थः केवलंतूष्णींयथास्यात्तथा यत्तेकार्यंतत्तत्समाचरेत्यर्थः २७ द्वि
तीयोध्यायः २ कर्णस्येतिपाठः अनुरागेण दमेनइंद्रियजयेन १ कृत्स्नंसरहस्यंनतुमंत्रमात्रं अखिलंअंगप्रत्यंगदेवताराधनसहितं

अबुद्धिपूर्वंभगवन्धेनुरेषाहतातव मयातत्रप्रसादंचकुरुष्वेतिपुनःपुनः २१ तंसविप्रोब्रवीत्क्रु
द्धोवाचानिर्भर्त्सयन्निव दुराचारवधार्हस्त्वंफलंप्राप्नुहिदुर्मते २२ येनविस्पर्द्धसेनित्यंयदर्थंघट
सेभृशं युध्यतस्तेनतेपापचक्रंभूमिर्ग्रसिष्यति २३ ततश्चक्रेमहीग्रस्तेमूर्द्धानंतेविचेतसः पातयि
ष्यतिविक्रम्यशत्रुर्गच्छनराधम २४ यथेयंगौर्हतामूढप्रमत्तेनत्वयामम प्रमत्तस्यतथारा
तिःशिरस्तेपातयिष्यति २५ शमःप्रसादयामासततस्तंद्विजसत्तमं गोभिर्धनैश्चरत्नैश्चसचै
नंपुनरब्रवीत् २६ नहिमेव्याहृतंकुर्यात्सर्वलोकोपिवैमृषा गच्छवातिष्ठवायद्वाकार्यंतत्ते
समाचर २७ इत्युक्तोब्राह्मणेनाथकर्णोदैन्यादधोमुखः राममभ्यगमद्भीतस्तदेवमनसास्मर
न् २८ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेकर्णशापः २ नारदउ॰ कर्णस्यबाहुवीर्ये
णप्रश्रयेणदमेनच तुतोषभृगुशार्दूलोगुरुशुश्रूषयातथा १ तस्मैसविधिवत्कृत्स्नंब्रह्मा
स्त्रंसनिवर्तनं प्रोवाचाखिलमव्यग्रंतपस्वीसुतपस्विने २ विदितास्त्रस्ततःकर्णोरममाणोश्र
मेभृगोः चकारवैधनुर्वेदेयत्नमद्भुतविक्रमः ३ ॥

अव्यग्रंयथास्यात्तथातपस्वीएकाग्रचित्तः २ आश्रमेश्रमवर्जितआश्रमेइत्यर्थः ३ ॥

४ विस्रंभो विश्वासः ५ ६ क्षेप्तुं हर्तुं भयात् निद्राभयात् निद्राभंगभयात् ७ ९ ११ सूचीभिरिव तीक्ष्णैः रोमभिः संवृतं

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममंतिकात् कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कर्षितः ४
सुष्वाप जामदग्न्यो वै विस्रंभोत्पन्नसौहृदः कर्णस्योत्संग आधाय शिरः क्लांतमना गुरुः ५
अथ कृमिः श्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागतः
६ स तस्योरुमथासाद्य बिभेद रुधिराशनः नचैनमशकत् क्षेप्तुं हंतुं वापि गुरोर्भयात् ७
संदश्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत गुरोः प्रबोधनाशंकी तमुपैक्षत सूर्यजः ८ कर्ण
स्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य तां अकंपयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवं ९ यदास्य रु
धिरेणांगं परिस्पृष्टं भृगूद्वहः तदाबुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् १० अहोस्म्यशु
चितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ११ तस्य कर्ण
स्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणं ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसन्निभं अष्टपादं तीक्ष्ण
दंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतं रोमभिः संनिरुद्धांगमलर्कं नाम नामतः १२ स दृष्टमात्रो रामेण कृ
मिः प्राणानवासृजत् तस्मिन्नेवासृक्क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत्

संनिरुद्धांगं ग्रासेन संकुचितांगं नामतो नाम्ना १३ असृक्क्लिन्नः शोणिते १४ ॥

विश्वरूपः कामरूपी करालवान् मेघवाहनो मेघोपरिस्थः १५ १८ देवयुगे सत्ये १९ नकुशलं अमलं २३ २४ कामयासत्यसेन २५

ततोन्तरिक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् रक्तमौलिर्लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः १५ सरा
मं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं १६ मोचितो
नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम भद्रं चास्तु ते वेदेत्वा प्रियं मे भवता कृतं तमुवाच महाबाहुर्जा
मदग्न्यः प्रतापवान् कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् १८ सोब्रवीदहमासं प्राग्दंशो
नाम महासुरः पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव १९ सोहं भृगोः सुदयितां भार्यामप
हृतं बलात् महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोपतं भुवि २० अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्वपिताम
हः मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे २१ शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवं भ
विता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः २२ सोहमेतां गतिं प्राप्तो यथा ह्यकुशलस्तथा त्व
या साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः २३ एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः रामः
कर्णं च सक्रोधमिदं वचनमब्रवीत् अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् क्षत्रियस्यैव
ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यतां २५ तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रसादयन् ब्रह्मक्षत्रान्तरे जा

ब्रह्मक्षत्रयोरन्तरे अन्यत्र जातं तदेवाहं सूतं मां विद्धीति २६ ॥ तं सूतं मां विद्धि भार्गव २५ ॥

कथंतर्हिब्राह्मणोभार्गवोस्मीतिमिथ्यावचनंत्वयोक्तमित्यतआह पितागुरुरिति २८ २९ तस्मादिति हेमूढएतत्तववधका
लादन्यत्रब्रह्मास्त्रंनप्रतिभास्यतीतिन किंतुवधकालएवनप्रतिभास्यतिकालांतरेतुप्रतिभास्यत्येवेत्यर्थः ३० सदृशोऽर्जु

राधेयःकर्णइतिमांप्रवदंतिजनाभुवि प्रसादंकुरुमेब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्यभार्गव २७ पितागुरुर्न
संदेहोवेदविद्याप्रदःप्रभुः अतोभार्गवइत्युक्तंमयागोत्रंतवांतिके २८ तमुवाचभृगुश्रेष्ठःस
रोषःप्रहसन्निव भूमौनिपतितंदीनंवेपमानंकृतांजलिं २९ यस्मान्मिथ्योपचरितोह्यस्त्रलो
भादिहत्वया तस्मादेतद्धितेमूढब्रह्मास्त्रंप्रतिभास्यति ३० अन्यत्रवधकालात्तेसदृशेनसमेयु
षः अब्राह्मणेनहिब्रह्मध्रुवंतिष्ठेत्कदाचन ३१ गच्छेदानींनतेस्थानमनृतस्येहविद्यते नत्वा
यासदृशोयुद्धेक्षत्रियोभवितायुधि ३२ एवमुक्तःसरामेणन्यायेनोपजगामह दुर्योधनमुपा
गम्यकृतास्त्रोस्मीतिचाब्रवीत् ३३ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेकर्णास्त्रप्राप्तिर्नामतृ
तीयोध्यायः ३ नारदउ॰ कर्णस्तुसमवाप्यैवंअस्त्रंभार्गवनंदनात् दुर्योधनेनसहितोमुमुदेभ
रतर्षभः १

नोऽस्मरेतरतःस्थितेसमेयुषः युध्यमानस्यसमित्याजिसमियुयइतिसंपूर्वस्येणोयुद्धार्थत्वदर्शनात् ३१ ध्रुवंम
रणावधिनतिष्ठेत्ब्रह्मब्रह्मास्त्रं ३२ न्यायेनअभिवंदनादिपूर्वकंउपजगामइष्टदेशमितिशेषः ३३ तृतीयः ३ कर्णस्तुसमवा

विषयेदेशे २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ वर्षवरःसंघः १३ १४ १५ ॥

ततःकदाचिद्राजानःसमाजग्मुःस्वयंवरं कलिंगविषयेराजन्राज्ञश्चित्रांगदस्यच २ श्रीमद्राज
पुरंनामनगरंतत्रभारत राजानःशतशस्तत्रकन्यार्थेसमुपागमन् ३ श्रुत्वादुर्योधनस्तत्रसमेता
न्सर्वपार्थिवान् रथेनकांचनांगेनकर्णेनसहितोययौ ४ ततःस्वयंवरेतस्मिन्संप्रवृत्तेमहोत्सवे
समापेतुर्नृपतयःकन्यार्थेनृपसत्तम ५ शिशुपालोजरासंधोभीष्मकोवक्रएवच कपोतरोमा
नीलश्चरुक्मीचदृढविक्रमः ६ सृगालश्चमहाराजःस्त्रीराज्याधिपतिश्चयः अशोकःशत
धन्वाचभोजोवीरश्चनामतः ७ एतेचान्येचबहवोदक्षिणांदिशमाश्रिताः म्लेच्छाचार्याश्चराजा
नःप्राच्योदीच्याश्चभारत ८ कांचनांगदिनःसर्वेशुद्धजांबूनदप्रभाः सर्वेभास्वरदेहाश्चव्याघ्राइव
बलोत्कटाः ९ ततःसमुपविष्टेषुतेषुराजसुभारत विवेशरंगंसाकन्याधात्रीवर्षवरान्विता १० ततः
संश्राव्यमाणेषुराज्ञांनामसुभारत अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रंसाकन्यावरवर्णिनी ११ दुर्योधनस्तुकौर
व्योनामर्षयतलंघनं प्रत्यषेधच्चतांकन्यामसत्कृत्यनराधिपान् १२ सवीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणा
वुपाश्रितः रथमारोप्यतांकन्यामाजुहावनराधिपः १३ तमन्वयाद्रथीखड्गीबद्धगोधांगुलित्रवा
न् कर्णःशस्त्रभृतांश्रेष्ठःपृष्ठतःपुरुषर्षभ १४ ततोविमर्दःसुमहान्राज्ञामासीद्युधिष्ठिर संनह्य
तांतनुत्राणिरथान्योजयतामपि १५ ॥

१६ १९ व्यपेयुः व्यपगताः २० २१ चतुर्थः ४ आविष्कृतेति १ २ ४ बाहुकंटकयुद्धेन बाहुकंटकं केतकपत्रं तद्वद्यत्र बलि
नाड्बलस्य शरीरं पात्यते तद्बाहुकंटकं नाम युद्धं यथोक्तं पक्वां जंघां पदाक्रम्य परामृश्य पात्यते केतकीपत्रवच्छ्र्युद्दंतान्

तेभ्यश्चावंतमस्कोयाः कालिंगो दुर्योधनावुभौ शरवर्षाणि मुंचंतौ मेघाः पर्वतयोरिव १६ कर्णस्ते
षामापततामेकैकेन शरेण ह धनूंषि च शरांश्चान्यान्पातयामास भूतले १७ ततो विधनुषः ।
कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् कांश्चिदुद्वहतो बाणान्रथशक्तिगदास्तथा १८ लाघवादा
कुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः हतसूतांश्च भूयिष्ठान्स विजिग्ये नराधिपान् १९ ते स्वयं वाह
यंतो यानं याहि याहीति वादिनः व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः २० दुर्योधनस्तु
कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयं २१ इति श्रीमहाभारते
शतसाहस्र्यां शांतिपर्वणि राजधर्मे दुर्योधनस्वयंवरः ४ नारद उ० आविष्कृतबलं कर्णं ज्ञा
त्वा राजाथ मागधः आह्वयद्द्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः १ तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्र
विदुषोर्द्वयोः युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतो २ क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं
गतौ बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ३ बाहुकंटकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः वि
बाहुकंटकमिति जरासंधस्य संबंधी यो देहस्तस्य संधिं विभेद ४ ॥

भेदसंधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ४ ॥

विकारं घाटनद्रूपं ५ ६ ८ ९ रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्यात्तेजोवधादिति संबंधः १२ १३ १५ पंचमः ५ एतावदुक्त्वेति दध्यौ ध्या

सविकारं शरीरस्य दृष्ट्वान्यपतिरात्मनः प्रीतोस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ५ प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ अंगेषु नरशार्दूल स राजासीत्सपत्नजित् ६ पालयामास चंपां च कर्णः परबलार्दनः दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ७ एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोभवत्क्षितौ त्वद्धितार्थं सुरेंद्रेण भिक्षितो वर्मकुंडले ८ स दिव्ये सहजे प्रादात्कुंडले परमार्चिते सहजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ९ विमुक्तः कुंडलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः १० ब्राह्मणस्याभिशापेन रामस्य च महात्मनः कुंत्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ११ भीष्मावमानात्संख्यायां रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च १२ रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च कुवेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः १३ अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गांडीवधन्वना हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः १४ एवं शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वंचितः न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः १५ इति शांतिपर्वणि राजधर्मे कर्णवीर्यकथने पंचमोऽध्यायः ५ वैशंपायन उ० एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुतः १ ॥

तवयज्ञदोषं चिंतितवान् १ ॥

पर्यश्रुनयनं परितोऽश्रुव्याप्तनयनं २ मधुरा आभाषा आभाषणं यस्याः सा तथा ३ एनं कर्णं ४ यतितः प्रवर्त्तितः तव तुभ्यं
भ्रातुः कर्मकनिष्ठानां परिपालनं ज्ञापयितुं त्वया सौभ्रात्रं युधिष्ठिरादिभ्यः प्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थितः इति ५ ६ प्रत्यनुने

तं दीनमनसं पुत्रं शोकोपहतमातुरं निश्वसंतं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा २ कुंती शोकप
रीतांगी दुःखोपहतचेतना अब्रवीन्मधुराभाषा काले वचनमर्थवत् ३ युधिष्ठिर महाबाहो नै
नं शोचितुमर्हसि जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ४ यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं ज्ञापयि
तुं तव भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ५ यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता तथा
दिवाकरेणोक्तः स्वप्नांते मम चाग्रतः ६ न चैनमशकद्भानुरहं वा स्नेहकारणैः पुरा प्रत्यनुनेतुं
वाप्येकतां त्वया ७ ततः कालपरीतः स वैरस्योद्धरणे रतः प्रतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षि
तो मया ८ इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा बाष्पाकुलेक्षणः उवाच वाक्यं धर्मात्मा शोकव्याकुलचे
तनः ९ भवत्या गूढमंत्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच तां शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः
९ न गुह्यं धारयिष्यंतीत्येवं दुःखसमन्वितः ९ ॥

तुं शमयितुं ७ कालपरीतः मृत्युग्रस्तः उद्धरणे शत्रूणां निःशेषनाशेन उन्मूलने ८ ९ ९ ॥

श्री·
म· भा·
टी·
१
तथा

सराजेति कर्मणिषष्ठी उद्विग्नहृदयः उद्विग्नचेतनोबभूव ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेःबुद्धेर्ध्यायत्यांचेतनोपिध्यायती।
वेत्यादिरर्थः १ निर्वेदंराज्यादौवैराग्यं २ षष्ठः ६ युधिष्ठिरस्तु १ दुःखंदेहेंद्रियादीनांतापः शोकस्तत्कृतंवैकल्यं ता
भ्यामाविष्टोव्याप्तःकर्शितःकृशीकृतः २ यत्तयदिभैक्ष्यमाचीर्णंस्यात्तर्हिज्ञातिवधजादुर्गतिर्नप्राप्तास्यादित्यर्थः लिङ्

सराजापुत्रपौत्राणांसंबंधिसुहृदां स्मरन्नुद्विग्नहृदयोबभूवोद्विग्नचेतनः १ ततःशोकपरीता
त्मासधूमइवपावकः निर्वेदमगमद्धीमान्राजासंतापपीडितः २ इतिश्रीमहाभारतेराजधर्मे
स्त्रीविलापःषष्ठोध्यायः ६ वैशंपायनउ· युधिष्ठिरस्तुधर्मात्माशोकव्याकुलचेतनः शुशोचदुःख
संतप्तःस्मृत्वाकर्णंमहारथम् १ आविष्टोदुःखशोकाभ्यांनिःश्वसंश्चपुनःपुनः दृष्ट्वार्जुनमुवाचे
दंवचनंशोककर्शितः २ युधिष्ठिरउ· यद्भैक्ष्यमाचरिष्यामोवृष्ण्यंधकपुरेवयं ज्ञातीन्निःपुरु
षान्कृत्वानेमांप्राप्स्यामदुर्गतिं ३ अमित्रानःसमृद्धार्थावृत्तार्थाःकुरवःकृताः आत्मानमात्मना
हत्वाकिंधर्मफलमाप्नुमः ४ ॥

मित्तेलृङ्·क्रियातिपत्तौ ३ यतोवयंहृतार्थाःसंतिमपुरुषार्थाःज्ञातिवधेनहृता।
भाग्याःस्मततोनोअस्माकं अमित्राःसमृद्धार्थाइत्यर्थः ज्ञातिवधोप्यस्माकंधर्मएवेत्याशंक्याहात्मानमिति धर्मफलंयशः
स्वर्गोवाकिंप्राप्नुमः उभयमपिनास्तीत्यर्थः ४ ॥

सत्यपि शास्त्रदृष्टे फले वीभत्सत्वान्निषिद्ध एवायं धर्म इत्याह धिगिति बलं साहाय्यादि पौरुषं पराक्रमः अमर्षः क्रोधः येन
आचारादिना आपदं शोकं ५ तर्हि को धर्मः श्रेष्ठ इत्यत आह साध्विति क्षमादिकमेव श्रेष्ठ इत्यर्थः ६ ७ ननु युद्धे जयश्चे
द्राज्यलाभो मृतश्चेत्स्वर्गलाभ इत्युभयलोकहितं युद्धमित्याशंक्याह यं निरस्यति त्रैलोक्यस्येति ८ ९ हीनार्थत्वमे

साधुत्क्षमा दमः शौचं सवैराग्यममत्सरः अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणां ६ वयं तु लोभा
न्मोहाच्च दंभं मानं च संश्रिताः इमामवस्थामापन्ना राज्यलाभबुभुत्सया ७ त्रैलोक्यस्यापि राज्येन।
नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् बांधवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यां विजयैषिणः ८ ते वयं पृथिवीहेतोरवध्या
न्पृथिवीसमान् संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबांधवाः ९ आमिषे गृध्यमानानामशुभं
तः शुनामिव आमिषं चैव नो हीष्टमामिषस्य विवर्जनं १० न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य रा
शिभिः न गवाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ११ काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः मृ
त्युयानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयं १२ ॥

वाह आमिष इति आमिषे राज्यनिमित्ते अशुभं ज्ञातिद्रोहात्मकं शु
नामिव इतरेषां भवति येषां च आमिषस्य विवर्जनं चेति द्वयमपीष्टं एतदेव विभजते १० न पृथिव्या इति पृथिव्यादेरामिषस्य वर्ज
नं इष्टं बंधुरूपं नामिषमिष्टमेव बंधूनामर्थे सर्वं त्याज्यमित्यर्थः ११ कामेति मृत्युयानं मृत्युमार्गं युद्धे मृतानां स्वर्गोपि नास्ति
किंतु कामाद्याक्रांतत्वान्नरक एवास्तीत्यर्थः १२ ॥

एवं हंतॄणां पापं हतानां नरकं चापपाद्य हतसंबंधिनां शोकं च व्युत्पादयति बहुकल्याणेत्यादिना १३ व्रतानि गौरीव्रतादीनि
कौतुकानि डंगोत्सवादीनि मंगलानि लक्ष्मीनारायणशिलादीनि तैः १४ १५ १६ अनपहाय अपरित्यज्य अनवहायेति पाठे
अपरिशोध्य पितृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी १७ यदेषामिति अर्जुनेन सह वदन्नपि संनिहितां मातरं उत्तार्थ संवादाय संबोधयति
हे अंबेति पितरौ मातापितरौ गांधारीधृतराष्ट्रौ यदैव जातकामौ जातदैवते नृपाः दुर्योधनप्रभृतयो हताः १९ संयुक्ता इति का

बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंतिपितरःसुतान् तपसाब्रह्मचर्येणसत्येनचतितिक्षया १३ उपवासैस्त
थेज्याभिर्व्रतकौतुकमंगलैः लभंतेमातरोगर्भांस्तान्मासान्दशबिभ्रति १४ यदिस्वस्तिप्रजायंते
जाताजीवंतिवायदि संभाविताजातबलास्तेदद्युर्यदिनःसुखं १५ इहचामुत्रचैवेतिकृपणाःफ
लहेतुकाः तासामयंसमारंभोनिर्वृत्तःकेवलोफलः यदासांनिहताःपुत्रायुवानोमृष्टकुंडलाः
अभुक्त्वापार्थिवान्भोगानृणान्यनपहायच १७ पितृभ्योदेवताभ्यश्चगतावैवस्वतक्षयं १८ यदै
षामंबपितरौजातकामावुभावपि संजातबलरूपेषुतदैवनिहतानृपाः १९ संयुक्ताःकाममन्
युभ्यांक्रोधहर्षासमंजसाः नतेजन्मफलंकिंचिद्भोक्तारोजातुकर्हिचित् ॥ २० ॥

मोर्थस्याभिलाषः मन्युस्तदलाभे दैन्यं क्रोधः कामप्रतिबंधे मत्त
नमता हर्षो लाभे सत्युत्फुल्लता तैः असमंजसाः ह्रस्वपाठे समंजस इति कार्यांतः शाठ्यः विषमाः ये पुरुषास्ते जयफलं भूमेः स्व
र्गस्य वा जयेन यत्फलं तन्न भोक्तारो न भोक्ष्यंति जातु कदाचित् जीवने मरणे वा कर्हिचित् कस्मिंश्चिद्देशे इह परत्र वा २० ॥

नन्वेयेहतास्तेस्वर्गंभोक्ष्यंत्येवेत्याशंक्याहपांचालानामिति येहतास्तेहताएवनतुस्वर्गंगताः कामाद्युपेतत्वाद्युक्तेर्हेतोः एवं
नचेत् अयंहतास्वैनैवकर्मणानिमित्तेनस्वर्गंगतान्तान्पश्येतनचपश्यतीतिलोकायतमतमाश्रित्योक्तं २१ तत्सर्वविनाशका
रणत्वंप्रतिपर्यवस्यति वयंराज्यलोभादिनाशेऽवांतरकारणंमुख्यकारणंतुअस्मद्राज्यापहारात्धार्तराष्ट्रएवेतिभावः २२
एतदेवाहसदैवेत्यादिना निकृतिर्वचनं तन्निष्ठेवप्रज्ञायस्येतिनिकृतिप्रज्ञः मायाकपटद्यूतादितदेवोपजीवनंयस्यसतथा मि

पांचालानांकुरूणांचहताएवहिमेहताः नचेत्सर्वानयंलोकान्पश्येत्स्वकर्मणा २१ वयमे
वास्यलोकस्यविनाशेकारणंस्मृताः धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणनिकृत्यावंचितावयं २२ सदैवनि
कृतिप्रज्ञोद्वेष्टामायोपजीवनः मिथ्यावृत्तश्चसततमस्मास्वनपकारिषु २३ नसकामावयं
तेचनचास्माभिर्निर्जितं नतैर्भुक्तमयमवनिर्ननार्योगीतवादितं २४ नामात्यसुहृदांवाक्यं
नश्रुतवांश्रुतं नरत्नानिपरार्घ्याणिनभूर्नद्रविणागमः २५ अस्मद्वेषेणसंतप्तःसुखंनले
षुविवर्णोहरिणःकृशः २६ धृतराष्ट्रश्चनृपतिःसोबलेननिवेदितः तंपितापुत्रगृद्धित्वाद
नुमेनेनयंस्थितं २७ अनवेक्ष्यैवविदुरंगांगेयंचमहामतिं असंशयंराजायथैवाहंतथा
गतः २८

थ्याविनीतश्चधृतराष्ट्रएवात्रग्राह्यःसर्वमूलत्वात् २३ युध्यतांलोकद्वयनाशमुपयाद्योपसंहरत्यर्द्धेन
नसकामाइति २४ श्रुतवतांपंडितानां रत्नानीत्यादोभक्तानीत्यादिर्यथालिंगशेषः २५ तत्रहेतुरस्मदितिहरिणःपांडुरः
२६ २७ तथागतोबुद्धमुनिःतामिकबुद्धिरितियावत् यथाहंअनस्थितबुद्धिस्तथाधृतराष्ट्रोपीत्यर्थः २८ ॥

एतत्फलमाह अतिथयस्येति २९ प्रतिष्यगतइतिशेषः ३० युयुत्सुर्योद्धुकामः वाक्यमस्मद्देषात्पाण्डवानष्टइत्येवंरूपं ३१ तदेवा-
र्थतआह आत्मनइति दुर्योधनेषुपचारादात्मपदप्रयोगः आत्मनोदुर्योधनस्य ३२ प्रहृष्टहृदयैर्बंधनेगतःप्राप्तः नोऽस्माभिः ३३
अवध्यानां अवध्यकल्पानांभीष्मादीनांग्रहत्वाद्वावध्यानहीणां ३४ विषयःआसिष ३५ नोऽस्माकंसर्वेषामन्युःक्रोधस्तान्

अतिथयस्याशुचिंलब्ध्वपुत्रंकामवशानुगं पतितोयशसोदीप्तान्ध्यातयित्वामहोदयान् २९ अ-
सोऽद्विष्टेहेशोकाग्नेप्रतिष्यमस्तयोधनः अस्मत्प्रद्वेषसंतप्तःपापबुद्धिःसदैवहि ३० कोऽद्विंवयुः
कुलीनःसंस्तथाब्रूयात्स्वयज्ञाने ३१ यथासावुक्तवान्वाक्यंयुयुत्सुःकुलसंनिधौ ३१ आत्म
नोऽह्निवयंदोषाद्विनष्टाःशाश्वतीःसमाः प्रदहंतोदिशःसर्वाभास्करावतेजसा ३२ सोऽस्माकंवैर
पुरुषोदुर्मतिःप्रग्रहंगतः दुर्योधनकृतेह्येतत्कुलंनोविनिपातितं ३३ अवध्यानांवयंकृत्वालो
केप्राप्ताःस्मवाच्यतां कुलस्यास्यांतकरणंदुर्मतिंपापकारिणं ३४ राजाराष्ट्रेश्वरंकृत्वाधृतरा-
ष्ट्रोद्यशोचति हताःशूराःकृतंपापंविषयःस्वोविनाशितः ३५ हत्वानोविगतोमन्युःशोकोमां
रुंधयत्यसौ धनंजयकृतंपापंकल्याणेनोपहन्यते ३६ व्याप्तेनानुतापेनदानेनतपसापिवा
निहन्यातीर्थगमनात्श्रुतिस्मृतिजपेनवा

हत्वाविगतः मांत्वेकंशोकोरुंधयति रुणद्धिरोधयतीतिवावक्त ११
व्यरुंधयतीतिप्रयोगोवक्तवैक्लव्यंसूचयति कल्याणेनउपकारेण ३६ निहन्यात्पापगेन ३७ ॥

एतेषु त्यागमेव प्रशंसति त्यागवानिति श्रुतिरुपायोगे नैके अमृतत्वमानशुरिति यद्वा यत आह ३७ तस्मात्प्राप्तवर्त्मा लब्ध
योगमार्गः कृतमतिः श्रवणमननादिना अहं ब्रह्मास्मीति निश्चितबुद्धिः ब्रह्म अविद्या आनन्दं संपद्यते ऐक्येन प्राप्नोति स इति एवं
त्यागफलं ज्ञानं निर्द्वन्द्वः परिग्रहशून्यः मुनिर्ध्याननिष्ठः ज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यविषयेण समन्वितो भवितास्मि इहः ३९ स
मन्वितः सन् वावनं गमिष्यामि कृत्स्नो धर्मः योगेनात्मदर्शनं यदाह याज्ञवल्क्यः इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायक

त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ३८ प्रा
प्तवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा स्थानं जयति निर्द्वन्द्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ३९ वनमाश्रयवः
सर्वान्गमिष्यामि परंतप न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः ४० परिग्रहवता तन्मे
प्रत्यक्षमरिसूदन मया सृष्टं तु पापं हि परिग्रहमभीप्सता ४१ जन्मक्षयनिमित्तं च शक्यं वाक्यं प्राप्तु
मिति श्रुतिः स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च ४२ गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको विज्व
रस्तथा प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकां ४३ ॥

मेणा अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति कृत्स्नतमो धर्मस्तु पापं इति किं जीवन्मुक्तिसुखं ४० परिग्रहवता गृहस्थेन प्राप्तुं श
क्यं एतेन याज्ञवल्क्यादिवत्तस्यापि विद्वत्संन्यासेऽधिकारो दर्शितः ४१ परिग्रहसत्त्वे दोषमाह परिग्रहसंगात् पापकरणात् तत्र
जन्मादिहेतोर्मोहस्य पुनः प्राप्तिरित्यर्थः अत्र श्रुतिः तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य तदेव ब्रह्म भयहेतुर्विदुषोऽप्यमन्वानस्य ध्या
नशून्यस्येति श्रुत्यर्थः फलितमाह इतीति ४२ गमिष्यामि निर्विण्णो ध्याननिष्ठार्थं क्वचिदिति ज्ञातदेशान्तं दर्शितं ४३ ॥

४४ सप्तमः ७ अथार्जुनः दृढेति उक्तिशक्तियुक्तोवादपराक्रमोउक्तिविक्रमोयस्यसतथा १ २ अमानुषमितिच्छेदः दुःखंस्वजनव
धात् कृच्छ्रंपरवीरजयात् वैक्लव्यंमोहःधर्मलब्धस्यत्यागादित्यादः ३ शत्रूनिति शत्रून्घातयित्वानपरान्हत्वाघविनाश्यशत्रून्।
घातयितव्यान्स्वीयान्हत्वाघातयित्वेतिचद्वयोरेकेनवाक्येनसंग्रहःएतदेवस्पष्टयति ४ क्लीबस्यस्वीयवधेकातरस्यदीर्घसूत्रस्यप

नममार्थोस्तिराज्येनभोगैर्वाकुरुसत्तम इत्येवमुक्त्वावचनंधर्मराजोयुधिष्ठिरः उपारमत
तंपार्थःकानीयान्प्रत्यभाषत ४४ इतिमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेयुधिष्ठिरपरिदेवनं
सप्तमोध्यायः ७ वैशंपायनउ॰ अथार्जुनउवाचेदमधिक्षिप्तइवाक्षमी अभिनीततरंवाक्य
दृढवादपराक्रमं १ दर्शयन्नतदात्मानमुग्रपराक्रमः स्मयमानोमहातेजाः सृक्किणीप
रिसंलिहन् २ अर्जुनउ॰ अहोदुःखमहोकृच्छ्रमहोवैक्लव्यमुत्तमं यत्कृत्वामानुषंकर्मा
त्यजेथाःश्रियमुत्तमां ३ शत्रून्हत्वामहींलब्ध्वास्वधर्मेणोपपादितां एवंविधंकथंसर्वंत्य
जेथाबुद्धिलाघवात् ४ क्लीबस्यहिकुतोराज्यंदीर्घसूत्रस्यवापुनः किमर्थंचमहीपाला
नवधीःक्रोधमूर्छितः ५ ॥

रवधेऽलसस्यएवंचेत्महीपालानुभयपक्षी
यानुभयकिमर्थमवधीः अतोविक्लवोसीत्यर्थः ५ ॥

योद्दीतिसार्थश्लोकोवाक्यं द्विप्रसिद्धंयः पुमानद्दतस्वस्तिः नष्टकल्याणः अकिंचनोदरिद्रः अतएवक्रमातसर्वलोकेषुनविख्यातः
पुत्रपशुसंहितःपरादिभिराश्लिष्टश्चनभवतिसभैक्ष्यंआजिजीविषेत् उपजीवितुमिच्छेत् सकर्मणापौरुषेणकस्यचिदपिपरस्य
समारम्भंतइतिसमारंभाअर्थास्तान्नैवबुभूषेतनैवप्राप्तुमिच्छेत् तंत्वप्राप्तकल्याणःसंपन्नः ख्यातःपुत्राद्याश्लिष्टश्चपौरुषेणार्था
लब्धाभैक्ष्येणाजीवितुमिच्छसीतिविपर्यस्तबुद्धिरसीतिभावः ६ कापालींभिक्षापात्रवतामिमांवृत्तिंजीविकां राज्यंसंत्यज्यजीव

योह्याजिजीविषुर्भैक्ष्यंकर्मणायेनकेनचित् समारंभान्बुभूषेतद्दतस्वस्तिरकिंचनः सर्व
लोकेषुविख्यातानपुत्रपशुसंहितः ६ कापालींनृपपापिष्ठांवृत्तिमास्थायजीवतः संत्यज्य
राज्यमृद्धंतेलोकोयंकिंवदिष्यति ७ सर्वारंभान्परित्यज्यद्दतस्वस्तिरकिंचनः कस्माद्
शंससेभैक्ष्यंकर्तुंप्राकृतवत्प्रभो ८ अस्मिन्राजकुलेजातोजित्वाकृत्स्नांवसुंधरां धर्मा
र्थाववखिलौहित्वावनंमौढ्यात्प्रतिष्ठसे ९ यदिमानिहवीर्षीहविमथिष्यंत्यसाधवः भ
वताविप्रहीणानिप्राप्तंत्वामेवकिल्बिषं १० आकिंचन्यमनाशंस्यमितिवैनहुषोब्रवीत्
तस्तेइतिसंबंधः ७ सर्वारंभान् धर्मादीन् प्राकृतवत्मूढवत् ८ **दृष्टान्तंशासंसद्धूयनैषिगस्त्वयनतामिह ११ ॥**
९ धर्महानिंवृत्त्याद्दयतियदीति अस्माकंराज्येऽनधिकारातअधिकारिणस्तवैवधर्मलोपजंकिल्बिषंभवतीत्यर्थः १० अर्थस्तुधर्मादीनांच
तर्णामपिमूलमितिसर्वथासनत्याज्यइत्याह आकिंचन्यमित्यादिना आकिंचन्यंमुनीनांचराज्यादप्यधिकंमतमितियतवाक्यंतदुदिश्यनहु
षोराजाअधनेतामिहधिगस्त्विति अब्रवीत् अधनेधनाभावेनिमित्तेसतिअगस्त्यशापात्सर्पीभावदशायांनृशंसंनिर्दयंभीमसेनादिमनुष्यग्रा

श्री॰
म॰ शा॰
टी॰
१३

एतदपिऋषीणामेवोचितंनत्वस्माकमित्याह अस्वस्तनमिति, वयमेवास्यलोकस्यविनाशेकारणंस्मताइतियदुक्तंतत्राह यदिममित्यादि १२
वयंत्वियाःकस्यक्षमातः पितृवीऽपरायंत्तमेमहिनकस्यापीत्यर्थः १३ नमायांदोषमाह अभिशस्तमिति शंसितुंप्रशंसितुं १४ १५ १६

अस्वस्तनमृषीणांहिविद्यतेवेदतद्भवान् यदिमंधर्ममित्याहुर्धनादेषप्रवर्त्तते १२ धर्मंसंहर
तेतस्यधनंहरतियस्ययः क्रियमाणेधनेराजन्वयंकस्यक्षमेमहि १३ अभिशस्तंप्रपश्यन्ति
दरिद्रंपार्श्वतःस्थितं दारिद्र्यंपातकंलोकेनतच्छंसितुमर्हति १४ पतितःशोच्यतेराजन्निर्धनश्चा
पिशोच्यते विशेषंनाधिगच्छामिनिर्धनस्याधनस्यच १५ अर्थेभ्योहिविवृद्धेभ्यःसंभृतेभ्यस्ततस्त
तः क्रियाःसर्वाःप्रवर्त्ततेपर्वतेभ्यइवापगाः १६ अर्थाद्धर्मश्चकामश्चस्वर्गश्चैवनराधिप
प्राणयात्रापिलोकस्यविनार्थंनप्रसिध्यति १७ अर्थेनहिविहीनस्यपुरुषस्याल्पमेधसः वि
च्छिद्यंतेक्रियाःसर्वाःग्रीष्मेकुसरितोयथा १८ यस्यार्थास्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः
यस्यार्थाःसपुमान्लोकेयस्यार्थाःसचपंडितः १९ अधनेनार्थकामेननार्थःशक्योविवित्स
ता अर्थैरर्थानिबध्यंतेगजैरिवमहागजाः २० ॥

प्राप्नोति सुहृदांप्राणयात्राप्यर्थाधीनेतिमोक्षोप्यर्थादेवभवतीत्याशयः १७ १८ १९ २० ॥

२१ २४ कृशाश्वः क्षीणाश्वः २४ यत्तूक्तं ज्ञातीनां परस्परयुद्धे हतानां हन्तॄणां च श्रेयो नास्तीति तच्छिष्टाचारप्रदर्शनेन दूषयति अवेक्ष
स्वेत्यादिना २५ अवेक्षस्वेत्यादिना २५ अन्यस्य परस्य धनं चेन्न हर्तव्यं तर्हि राजा कथं धर्ममाचरेत् तस्य हर्तव्यत्वाभावान्न कथंचिदि

धर्मः कामश्च दर्पश्च धृतिः क्रोधः श्रुतं मदः अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप २१ धनात्कु
लं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्धते नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम २२ नाधनो धर्मकृत्यानि
यथावदनुतिष्ठति धनाद्धर्मः प्रभवति शैलादभि नदी यथा २३ यः कृशाश्वः कृशगवः कृशभृ
त्यः कृशातिथिः स वै राजन् कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः २४ अवेक्षस्व यथान्यायं पश्य देवासु
रं यथा राजन् किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः २५ न चेद्धर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत्
एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः २६ अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता सर्वथा
धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः २७ द्रोहाद्देवैरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः द्रोहात्किमन्य
ज्ज्ञातीनां गृध्यन्ते येन देवताः २८ इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः अधीयते ध्यापयन्ते
याजयन्ति च २९ कृत्स्नं तद्देवतत्क्रियाय यदप्याददतेन्यतः न पश्यामोनपकृतं धनं किंचित्क्वचिद्वा ।

त्यर्थः २६ आहार्यं स्वधर्मेणार्जनीयं तस्य च प्रयोजनं यष्टव्यमित्युक्तं २७ २८ ननु परद्रव्यापहारे दोषोस्तीत्याशंक्याह कृत्स्नमिति यदेव धनं राजा
नः परस्मादाददते तदेव तेषां श्रेयः श्रेयस्करं अन्यथाऽनपकृतं अपकारवर्जितं धनं राज्ञां नास्त्येवेत्यर्थः यज्ञार्थं पशुबीजादिवद्वा दिवि परद्रव्यापहा

नरसिंहाकोनकोतिमवः ३

श्री॰
म॰शा॰
टी॰
४४

३१ निरुच्यतेउत्कृष्टत्वेनकीर्त्यते स्यंदंतिप्रस्रवंति ३२ ३४ किंचपरवित्तापहारोऽस्यपरोद्धरणार्थएवेत्याह येषामिति येषांमांडलिकानांप्रा
जादीनांचद्रव्यापहर्त्ताराजायजतेतेसर्वेतदवभृथेपूताभवंतीत्यर्थः ३५ विश्वरूपइति ब्रह्मणेब्राह्मणमालभइत्यादिनाभूतानांस्वदेहस्यच।

एवमेवहिराजानोजयंतिपृथिवीमिमां जित्वाममेयंब्रुवतेपुत्राइवपितुर्धनं ३१ राजर्षयोपिते
स्वर्यायधर्मोह्येषांनिरुच्यते यथैवपूर्णादुदधेःस्यंदंत्यापोदिशोदश ३२ एवंराजकुलाद्वित्तंपृ
थिवींप्रतितिष्ठति आसीदियंदिलीपस्यनृगस्यनहुषस्यच अंबरीषस्यमांधातुःपृथिवीसा
त्वयिस्थिता सत्वांद्रव्यमयोयज्ञःसंप्राप्तःसर्वदक्षिणः ३४ तंचेन्नयजसेराजन्प्राप्तस्त्वंराज्य
किल्बिषं येषांराजाश्वमेधेनयजतेदक्षिणावता उपेत्यतस्यावभृथंपूताःसर्वेभवंतिते ३५ वि
श्वरूपोमहादेवःसर्वमेधेमहामखे जुहावसर्वभूतानितथैवात्मानमात्मना ३६ शाश्वतोयंभूति
पथोनास्यांतमनुशुश्रुम महान्दाशरथःपंथामाराजन्कापथंगमः ३७ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिराजधर्मेअर्जुनवाक्येअष्टमोध्यायः ८ ॥

होमःयज्ञार्थंक्रियतेतत्रक्रियान्द्रव्यापहारइतिभावः ३६ एवमनादिरनंतश्चायंयज्ञियःपंथाइत्याहशाश्वतइति दाशरथःएकःपशुःद्वौपात्नीयज ४
मानौत्रयोवेदाःचत्वारऋत्विजइतिदशरथाश्चप्रवर्तंतियतियस्मिन्सदशरथः सएवदाशरथः ३७ अष्टमः ८ ॥

मुहूर्त्तं त्वमपि मदुक्तं निर्हृतिमार्गमपि श्रुत्वा मुहूर्त्तमंतरात्मनि हृदयपुंडरीके मनः श्रोत्रे वाह्याभ्यंतःकरणे धारयन् स्थिरीकुर्वन् तावदादौ
एकाग्रो भवेति शेषः यस्मात् मम वचनं त्वभ्यं रोचेत त्वद्रुचये भवेत् अंतर्मुखस्यैव निर्हृतिमार्गाभिष्टो न बहिर्मुखस्येति भावः श्रोत्रं त्विति संधि

युधिष्ठिर उ॰ मुहूर्त्तं तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेंऽतरात्मनि धारयस्वेति तच्छ्रुत्वा रोचेत वचनं मम १ साधुग
म्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः गच्छेयं तं गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्युत २ क्षेम्यश्चैकाकिना र
म्यः पन्थाः कोस्तीति पृच्छ मां अथवा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्नपि मे शृणु ३ हित्वा ग्राम्यसुखाचारं त
प्यमानो महत्तपः अरण्ये फलमूलाशी चरिष्यामि मृगैः सह ४ जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ काला
वुपस्पृशन् कृशः परिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ५ शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः
तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ६ मनःकर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिरः मुदितानामर
ण्येषु वसतां मृगपक्षिणां ७ आजिघ्रन्पेशलान्गंधान्फलानां वीरुधां तथा नानारूपान्वने पश्य
न्रमणीयान्वनौकसः ८ वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनां नाप्रियाण्याचरिष्यामि किं पु
नर्ग्रामवासिनां ९ एकांतशीली विमृशन्पक्वापक्वेन वर्त्तनं पितॄन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरद्भिश्च तर्प
यन् १० एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिं सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनं ११

गार्थः १ साध्विति उत अपि चाहं ग्राम्यसुखं हित्वा साधुगम्यं मार्गं गच्छेयं न पुनस्त्वत्कृते जातु तत्र राज्यं गमिष्यामि स्वीकरिष्यामि २ राज्यमेव सा
धुगम्यो मार्ग इति चेत्तत्राह क्षेम्य इति ३ तत्र तावद्वनस्थधर्मान् तेषामसह्यत्वाह हित्वेत्यादिना ४ ५ ७ पेशलान् रम्यान् ८ ९ १० ११ ॥

यतेर्धर्मानुष्ठानंप्रतिजानीतेअथवेति १२ १४ आत्मारामःयोगेनात्मन्येवरममाणःप्रसन्नात्माशुद्धसत्वः केनचिन्निमित्तेनसंविदंसंवादनंनकुर्वा
णःकृत्याभावात् १५ चतुर्विधान्जंगमस्यजरायुजांडजस्वेदजभेदेनत्रैविध्यात् स्वधर्मस्थाःप्राणभृतःइंद्रियपोषकाश्चप्रजाःप्रतिसमः

अथवैकोऽहमेकैकस्मिन्वनस्थितौ चरन्भैक्षंमुनिर्मुंडःक्षपयिष्येकलेवरं १२ पांसुभिःसमभिच्छन्नःशू
न्यागारप्रतिश्रयः वृक्षमूलनिकेतोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः १३ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुल्यनिंदात्म
संस्तुतिः निराशीर्निर्ममोभूत्वानिर्द्वंद्वोनिःपरिग्रहः १४ आत्मारामःप्रसन्नात्माजडांधबधिराकृ
तिः अकुर्वाणःपरैःकांचित्संविदंजातुकैरपि १५ जंगमाजंगमान्सर्वान्नहिंसंश्चतुर्विधान् प्रजाः
सर्वाःस्वधर्मस्थाःसमःप्राणभृतःप्रति १६ नचाप्यवहसन्कंचितनकुर्वन्भ्रुकुटींक्वचित् प्रस
न्नवदनोनित्यंसर्वेंद्रियसुसंयतः १७ अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गंप्रव्रजन्नेवकेनचित् नदर्शनदिशं
कांचिद्गंतुमिच्छन्विशेषतः १८ गमनेनिरपेक्षश्चपश्चादनवलोकयन् ऋजुःप्राणिहितोग
च्छन्त्रसस्थावरवर्जकः १९ ॥

त्यन्वयः १६ १७ केनचिन्मार्गेण १८ एवंयत्याश्रमधर्मानुक्त्वाऽत्याश्रमधर्ममाह ऋजुरिति कामक्रोधादिशून्यः प्राणिहितोत्तरसुखः
त्रस्यतीतित्रसंभयादिधर्मकंलिंगशरीरंमरणकालेऽत्रैवतिष्ठतीतिस्थावरंस्थूलशरीरंतयोर्वर्जकःस्थूलसूक्ष्मशरीराभिमाना
शून्यइत्यर्थः १९ ॥

एवंरूपस्य कथं देहयात्रानिर्वाह इत्याशंक्याह स्वभाव इति स्वभावः देहादीनां पूर्वसंस्कारः कटवेष्टनवत्प्रारब्धकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थं
अग्रेव्रजति पुरस्कृतो भवति नन्वेवं स्वभावपि यात्रा स्यादित्याशंक्याह प्रभवंत्यशनान्यपीति यथा प्रसूतः शिशुः स्तनं पिबति संस्कारदार्ढ्यात्
एवं देहद्वयाभिमानहीनोहमपि भोजनादिकं करिष्यामीत्यर्थः द्वंद्वादिषु यानि विरुद्धान्यपमानाल्पभोज्यादीनि तान्यचिंतयन् २० पूर्वाला

स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवंत्यशनान्यपि द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिंतयन् २० अल्पं वा स्वा
दु भोज्यं वा पूर्वालाभेन जातचित् अन्वेषयिचरन् लाभमलाभे समप्रवयन् २१ विधूमे न्यस्तमुशले
व्यंगारे भुक्तवर्जने अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके २२ एककाले चरन्भैक्षं त्रीनथ द्वे च पंच
वा स्पृहायाशं विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमां २३ अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः न जि-
जीविषुर्वा किंचिन्न मुमूर्षुर्वदाचरन् २४ जीवितं मरणं चैव नाभिनंदन्न च द्विषन् वास्येकं तत्ततो बा
डुं चंदनेनैकमुक्षतः नाकल्याणं न कल्याणं चिंतयन्नुभयोस्तयोः २५ याः काश्चिज्जीवनाशक्याः
कार्तस्मभ्युदयक्रियाः सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिष्ववस्थितः २६

भेन पूर्वस्मिन्गृहेऽलाभेन हेतुना जातचि
त् अन्वेषयिगृहेषु लाभं लब्ध्वा मत्वं च चरन्नभेतयन् २१ भिक्षाकालमाह विधूम इति शेषः २२ त्रीन्गृहान् २३ जिजीविषुवत् यत्नादिसंग्रहे
मुमूर्षुवत् अन्नादित्यागं २४ वासीन्तत्तायुधंतया २५ या इति निमेषोन्मेषाशनपानादिशरीरनिर्वाहमात्रकर्माण्यवस्थित इत्यर्थः २६ ॥

तेष्वपि कर्मसु असक्तः अपरित्यक्तः नित्यं वशीकृतः संकल्पो मनः क्रिया येन दृढमना इत्यर्थः नास्ति परित्यक्तः संकल्पो यस्मादन्य इति
वा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः सम्यक् दूरीकृतधीमलः २७ वागुराः स्नेहपाशान् २८ चिकीर्षितमाह वीतराग इति २९ एके सूक्ष्माः का
र्यकारणसंश्लिष्टं स्वस्वत्वेन निमित्तभूतेन संलग्नं ब्रह्मादिकं बिभ्रति आत्मोपकाकारत्वेन पुष्णन्ति तथा च श्रुतिः न वा अरे पत्युः कामाय

तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः अपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्मुक्तात्मकल्मषः २७ विमु
क्तः सर्वसंगेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः नवशोकस्य चित्तिष्ठन्त्यमी मा तत्र विश्वतः २८ वीतरागश्चरन्ने
वं तु हिंस्रा प्स्यामि शाश्वतीं ह्यलयाद्विमहत्पापमज्ञानादस्मि कारितः २९ कुशलाकुशलान्येके
कृत्वा कर्माणि मानवाः कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम बिभ्रति ३० आयुषान्ते प्रदायेदं क्षीणप्राणं
कलेवरं प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ३१ एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविद्धे रथचक्रवत् समे
ति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ३२ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं अपारमिव चास्वस्थं
संसारं त्यजतः सुखं ३३ ॥

पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीति ३० अनात्मीयेष्वात्मीयत्वबुद्ध्या तत्पोषणार्थं कृतं कर्म मरणं ते पि न मुंचतीत्याह
आयुष इति ३१ व्याविद्धे भ्राम्यमाणे समेति संयोगमेति ३२ अस्वस्थं आत्मनि अश्रयासं विना रज्ज्वां भुजंगवदविद्यमाने ३३ ॥

पेहिकार्थानांत्यागोह्यवमुक्ताः शुष्मिकाणामपित्यागोनदृश्यतीत्याह दिवइति भवेनस्वर्गैश्वर्येणाकारणमविद्यात्तस्मात्तंदुःखमयत्वंन
हित् ३४ ज्ञात्वाहीति विविधंसामाद्युपायवत् विधियलक्षणंनानाविधंकपटादिरूपंकर्मज्ञात्वास्वल्पैःपार्थिवैःक्षुद्रराजभिर्नृपतिर्मा
हाराजोबध्यतेकारणैःस्वापमानादिभिर्हेतुभिःबहवोमिलित्वापकंमहान्तंघ्नंतीत्यर्थः ३५ यस्माद्दुःखमयत्वादिस्वचेप्स्वर्यतस्मात्

दिवः पतन्तंदेवेषुस्थानेभ्यश्चमहर्षिषु कोहिनामभवेनार्थीभवेत्कारणतत्त्ववित् ३४ ज्ञात्वा
हिविविधंकर्मतत्त्वंहिविधलक्षणं पार्थिवैर्नृपतिःस्वल्पैःकारणैरेवबध्यते ३५ तस्मात्प्रज्ञामृत
मिदंचिरान्मांप्रत्युपस्थितं तत्प्राप्यप्रार्थयेस्थानमव्ययंशाश्वतंध्रुवं ३६ एतयासततंधृत्याचरन्ने
वंप्रकारया जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं देहंसंस्थापयिष्यामिनिर्भयंमार्गमास्थि
तः ३७ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मेषुयुधिष्ठिरवाक्यंनवमोध्यायः ९ भीमसेनउ० श्रोत्रियस्येवतेरा
जन्मंदकस्याविपश्चितः अनुवाकहताबुद्धिर्नैषातत्त्वार्थदर्शिनी १ आलस्येकृतचित्तस्यराज
धर्मानसूयतः विनाशेधार्तराष्ट्राणांकिंफलंभरतर्षभ २

स्थानंमोक्षं अव्ययंअपक्षयशून्यं शाश्वतंअनादि
ध्रुवंसदैकरूपं ३६ संस्थापयिष्यामिसमापयिष्यामि ३७ नवमोध्यायः ९ श्रोत्रियस्यवेदपाठकस्यमंदत्वादेवाविपश्चितः अर्थज्ञानशून्यस्य
अनुवाकेननित्यपाठेनहतानष्टा १ आलस्येपवनत्तुपरमार्थेकृतचित्तस्यतव २ ॥

त्वदंतरेत्वत्तोन्यत्र ३ ४ ५ प्राणस्यप्राणवतोबलिष्टस्यइदंसर्वंअन्नमिवान्नंभोग्यं वीरभोग्यावसुंधरेतिस्मृतेः अतएवतस्यैवभोजा
नंभुज्यतेपाल्यतइतिव्युत्पत्यापालनीयमिदं यद्यप्येतत्प्राणोपासनाप्रकरणेश्रुतंतथापिसर्वस्यात्मार्थत्वमित्यंशेनसाम्यादुदा

त्समानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंनविद्यते त्वात्रमाचरतोमार्गमपिवंयोस्त्वदंतरे ३ यदीमांभवा
तोबुद्धिंविद्यामवयमीदृशीं शस्त्रंनैवग्रहीष्यामोनवधिष्यामकंचन ४ भैक्ष्यमेवाचरिष्यामशरीर
स्याविमोक्षणात् नचेदंदारुणंयुद्धमभविष्यन्महीक्षितां ५ प्राणस्यान्नमिदंसर्वमितिवैकवयो
विदुः स्थावरंजंगमंचैवसर्वंप्राणस्यभोजनं ६ आददानस्यचेद्राज्यंयेकेचित्परिपंथिनः हंतव्या
स्तइतिप्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदोविदुः ७ तेसदोषाहृतास्माभीराज्यस्यपरिपंथिनः तान्हत्वाभुंक्ष्वधर्मे
णयुधिष्ठिरमहीमिमां ८ यथाहिपुरुषःखात्वाकूपमप्राप्यचोदकं पंकदिग्धोनिवर्तेतकर्मेदं
नस्तथोपमं ९ यथारुह्यमहावृक्षमपहृत्यततोमधु अप्राप्यनिधनंगच्छेत्कर्मेदंनस्तथोप
मं ९ यथामहांतमध्वानमाशयापुरुषोव्रजन् सनिराशोनिवर्तेतकर्मैतन्नस्तथोपमं ९ ॥

हृतं ६ ७ हृतास्माभिरितिसंधिरार्षः तान्धर्मेणहत्वानिघ्नन्त्वंराज्यंभुंक्ष्व हंतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्विप् अनुनासिकलो
पः कृत्स्नस्येतितुक् ८ तेनप्रकारेणउपमीयतइतितथोपमं ९ पतनंगच्छेत् ९ ११ ॥

१२ १४ अशक्तयःशक्तिहीनाः १५ अगतीकगतीननाथरक्षकान् दैर्घ्यआर्थं ईदृशानपिनस्वार्थानद्दष्टाजनाइतरेपिअर्थसिद्ध
येकथंनानुपश्येयुरपितुआलोचयेयुरेव पततुयादृशंममवचनंतादृशंपश्यतयुक्तंवेतिपरीक्षतेत्यर्थः समर्थैःस्वार्थसिद्ध्यर्थयति
तव्यमेवेतिभावः ननुसंन्यासएवनःश्रेयानित्युक्तेतत्राहआपदिति व्यसितेनदुर्गतिंप्रापितेन १७ इहतत्रयोनौत्यागंचतेभेदंश्रुति

यथाशत्रूनघातयित्वाप्रुरुषःकुरुनंदन आत्मानंघातयेत्पश्चात्कर्मैदंनतथाविधं १२ यथानंतु
यितोलब्धानभुंजीयाद्यदृच्छया कामीचकामिनीलब्ध्वाकर्मैदंनतथोपमं १३ वयमेवात्रगर्ह्याहि
यद्वयंमंदचेतसः त्वांराजनन्नुगच्छामोज्येष्ठोयमितिभारत १४ वयंहिबाहुबलिनःकृतविद्यामनः
स्विनः क्लीबस्यवाक्येतिष्ठामोयथैवाशक्तयस्तथा १५ अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये
कथंवैनानुपश्येयुर्जनाःपश्यतयादृशं १६ आपत्कालेहिसंन्यासःकर्तव्यइतिशिष्यते जरयाभिप
रीतेनशत्रुभिर्व्यसितेनवा १७ तस्मादिहकृतप्रज्ञास्त्यागंनपरिचक्षते धर्मव्यतिक्रमंचैवमन्यते
सूक्ष्मदर्शिनः १८ कथंतस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः तदेवनिंदांभाषेयुर्धातातत्रनगर्ह्यते

र्येउइत्युक्तविधंसंन्यासंनपरिचक्षतेतेनपरिचक्षतेनप्रशंसंति तत्रहेतुःधर्मेति शुद्धजानामयंधर्मैवैसर्वलिंगधारणं बाहुजातोस्मा
जातानांधर्मोविधीयतइतिस्मृतेः क्षत्रियस्यमौंड्यादिकंनिषिद्धंतस्याचरणेधर्मव्यतिक्रमोस्त्येवेतिभावः १९ ननुहिंस्रोयंक्षत्रधर्मोनिंद्य
एवेत्याशंक्याह कथमिति हिंसार्थंसमुत्पन्नाहिंस्रयोनौजाताःहिंसैकजीवनास्तदेवतस्यैवहिंस्रधर्मस्यनिंदांकथंभाषेयुः कथंवातत्रधा
तानस्यधर्मस्यस्वष्टानंनिंद्यते यावद्विहितत्वात्सहजत्वाच्चनासौधर्मोनिंद्यइत्यर्थः यदाहभगवान्सदोषमपिकौंतेयसहजंकर्मनत्यजेदि

=
५
=
५
६

श्री. म. भा. टी. ८

कथंतर्हिजाबालोपनिषदि अथपरिव्राड्मुंडोविवर्णवासाइत्युपक्रम्यभरतरैवतकप्रभृतयोऽनुन्मत्ताउन्मत्तवदाचरंतइतिभरतादीनांक्ष त्रियाणांमौंड्यमुन्मत्तचर्याचश्रूयतेइत्याशंक्याह श्रियेति ऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः श्रियात्रय्याविद्यया त्रय्याविद्ययाहीनैः अर्थेनैर्लक्ष्म्याचहीनैःइदमन्तंप्रवर्त्तितं वेदयतीतिवेदोविधिस्तस्यवादोऽर्थवादस्तात्संबंधिविज्ञानं संन्यासविधि- स्तुत्यर्थंभरतादिकीर्तनंप्रजापतिवयोत्खननवदर्थवादोनतुतावतामौंड्येनक्षत्रियस्याधिकारःसिध्यतीतिभावः २० यत्रक्रत्वःप्राणाहितो

श्रियाविहीनैरधनैर्नास्तिकैःसंप्रकीर्त्तितं वेदवादस्यविज्ञानंसत्याभासमिवानृतं २० शक्यंतुमौंड्यमा स्थायबिभ्रतात्मानमात्मना धर्मच्छद्मसमास्थायच्यवितुंनतुजीवितुं २१ शक्यंपुनररण्येषुसुख मेकेनजीवितुं अबिभ्रतापुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन् २२ नेमेमृगाःस्वर्गजितोनवराहानपक्षि णः तथान्येनप्रकारेणपुण्यमाहुर्नतेजनाः २३ यदिसंन्यासतःसिद्धिंराजन्कश्चिदवाप्नुयात् पर्वताश्चद्रुमाश्चैवक्षिप्रंसिद्धिमवाप्नुयुः २४ ॥

गच्छन्तित्याश्रमउक्तस्तंदूषयति श क्यंत्विति आत्मानंदेहंआत्मनास्वेनै वबिभ्रतानिश्चलंस्थापयता धर्मच्छद्मकपटयोगंआस्थायच्यवितुंमर्तुमेवशक्यंनजीवितुं केवलप्रणिधानेनशरीरनाशोभवेदित्यर्थः २१ यत्रसायंगृहस्तत्रव्रजत्ययइतिस्तनबालस्तनपानवद्देहयात्रासिद्धिरुक्तातांदूषयति द्वाभ्यां शक्यंपुनरिति पुत्राद्यभरणेनपश्वसाम्येन चतत्रापिदोषोस्तीत्यर्थः अथेत्यतःशास्त्रार्थंतपकाचरं अन्येनप्रकारेणपकचर्याविनानपुण्यंपश्येयामंराजः साचस्वर्गोप्यस्तीतिनतेया विशेषइतिभावः २२ २३ संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपितिरस्यति द्वाभ्यां यदीति २४ ॥

२५ ननुपश्वादयःकर्मयोनयोनभवंतिकिंतुपूर्वकृतमेवतेभुंजते अहंतुकर्माधिकृतःस्वयत्नेनध्रुवंपदंप्राप्स्यामीतिचेत्तत्राह
अथचेति आत्मभागधेयेषुस्वसंपत्सु अन्येषांसिद्धेःपरकर्मार्जितफलंनाश्नुते किंतुस्वकर्मार्जितमेवाश्नुते तर्हिकर्मैवकार्यमित्यर्थः
सिद्धिर्मोक्षः २६ ननुक्षुद्रसत्वाणांदेहभरणव्यतिरिक्तंकर्मनापेक्षितमित्यतआह औदकाइति उदकेभवाःमीनादयःसृष्टयः

यतेहिनित्यसंन्यासाद्दृश्यंतेनिरुपद्रवाः अपरिग्रहवंतश्चसततंब्रह्मचारिणः २५ अथचेदात्म
भाग्येषुनान्येषांसिद्धिमश्नुते तस्मात्कर्मैवकर्तव्यंनास्तिसिद्धिरकर्मणः २६ औदकाःसृष्टय
श्चैवजंतवःसिद्धिमाप्नुयुः येषामात्मैवभर्तव्योनान्यःकश्चनविद्यते २७ अवेक्षस्वयथास्वैःस्वैःक
र्मभिर्व्यापृतंजगत् तस्मात्कर्मैवकर्तव्यंनास्तिसिद्धिरकर्मणः २८ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व
णिराजधर्मेभीमवाक्यंदशमोध्यायः १० अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं तापसैःसहसंवादं ॥
शक्रस्यभरतर्षभ १ केचिद्गृहान्परित्यज्यवनमभ्यागमन्द्विजाः अजातश्मश्रवोमंदाःकुलेजाताः ३
प्रववृजुः २ धर्मोयमितिमन्वानाःसमृद्धाब्रह्मचारिणः त्यक्त्वाभ्रातॄन्पितॄंश्चैवतानिंद्रोन्वकृपायत १८

अर्जुनः

स्थावरास्तेषामपिदेहआत्मैवदेहएवभर्तव्योनान्यइतितेपिमुच्येरन् २७ लोकदृष्ट्यापिकर्मैवकर्तव्यमित्याह अवेक्षस्वेति २८
दशमोऽध्यायः १० एवंसंन्यासःश्रेयानितिधर्मस्यपक्षः गार्हस्थ्यंश्रेयइतिभीमस्यपक्षः तत्राद्यस्यश्रेष्ठंमन्वानाऽनधिकारिकृतसं
न्यासापेक्षयागार्हस्थ्यमेवश्रेयइत्याख्यायिकामुखेनसमर्थयन्नर्जुनउवाच अत्रैवेत्यादिना १ प्रववृजुःपुनर्गृहंप्रतिनगंतव्यमिति

श्री॰
म॰शा॰
टी॰
४९

विघसाशिभिः महायज्ञावशिष्टभोजिभिः ४ ५ शास्ति ज्ञापयति विघसो ऽन्नाद्यस्य तदन्नं विघसं शीर्णतृणपर्णफलादिकं तदत्तनशीलास्तु वयमेवातो विघसाशिनः श्रेयांसः स्म इति मे निवेदय इत्यर्थः ६ पंकदिग्धान् रजस्वलानित्यायोगेन क स्वाभाविक दोषयुक्तत्वमुक्तं क्रमेण उच्छिष्टभोजिन इति प्रायेण शीर्णतृणपर्णफलानि मृगकीटपतंगोच्छिष्टानि भवंति तद्भोजिनो

तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः दुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ४ पुण्यं भवति कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितं सिद्धार्थास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ५ ऋषय ऊचुः अहो वतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ६ शकुनिरुवाच नाहं युष्मान्प्रशंसामि पंकदिग्धान्रजस्वलान् उच्छिष्टभोजिनो मंदा नैव वो विघसाशिनः ७ ऋषय ऊचुः इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं ते श्रद्दधामहे ८ शकुनिरुवाच यदि मां नाभिशंकध्वं विभज्यात्मानमात्मना ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ९ ॥

मंदान्मूढान् ७ तेन वच इति शेषः ८ अद्वयानो ऽन्यो ऽवक्रात्मा शंकितान्यो ऽमंतात्मेति इत्यात्मन्येवायं विभागो विषमभागाद्वयं यदि पूर्त्तीन भविष्यतेत्यर्थः ९ ॥
रामाय नमः ॥

पंथानः श्रेयोमार्गाः ९ मंत्रो मंत्रोक्तसंस्कारः श्मशानेति पदं यतिनियतव्यावृत्त्यर्थः १२ कर्माणि स्वर्ग्यः पंथा इति न चेन्नहि कथं मे
मत्समतं मदर्थं वा कर्माणि च क्रियेरंश्च स्वर्गार्थिन इति शेषः अतस्तानि स्वर्ग्याण्येवेति भावः मंत्रसिद्धानि मंत्रैः प्रकाशितानि १३ आ
त्मानमिति दृढवादी दृढनिश्चयः पुमान्यथात्मानं इति पतिशणाभावआर्षः यद्देवतारूपं जानीते अयमहमस्मीति सोवधिव इति तथै
वेह लोके शास्त्रे वा सिद्धिस्तद्देवतातादात्म्यरूपा इष्यते तं यथा यथोपासते तथैव तः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः अथागमो यो यां देवतां निराह
तस्यास्ताङ्गाव्यमत्र भवतीति स्मृतेश्च तत्र कतिप्रकारा सिद्धिरित्यत आह मासेति माघादिभिर्मासैः शुक्लैरर्द्धमासैः शिशिरादिभिरृतु

ऋषयऊचुः श्रुणुअस्मत्तेवतस्तात पंथानो विदितास्तव नियोगश्चैव धर्मात्मन्स्यात्तमिच्छाम शा
थिनः ९ शाकुनिरुवाच चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां कांचनं वरं शब्दानां प्रवरो मंत्रो ब्राह्मणो
द्विपदां वरः ११ मंत्रोयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते जीवतोपि यथाकालं श्मशाननिध
नादिभिः १२ कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पंथाः श्रातृतमः कथं मे सर्वकर्माणि मंत्रसिद्धानि च
क्रिये १३ आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिहेष्यते मासार्द्धमासऋतवआदित्यशशितारकं १४

भिश्च आदित्यमार्गप्राप्तिरूपा एका सिद्धिः क्रममुक्तिस्थानभूतब्रह्मलोकावाप्तिफला तथा श्रावणादिभिर्मासैः कृष्णैरर्द्धमासैः वर्षादि
भिरृतुभिः शशिमार्गप्राप्तिरूपा द्वितीया सिद्धिः पुनरावृत्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफला तथा मार्गद्वयानपेक्षा आध्यात्मिकमाधि
भौतिकं वाऽविमुक्तमुपासीनानां देहान्ते तारकब्रह्मावाप्तिरूपा तृतीया सद्योमुक्तिफला तथा च श्रुतयः स एतान्ब्रह्म गमयति न स पुन
रावर्त्तत इति तथा एतमेवाध्यानं पुनर्निवर्त्तत इति तथाऽत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मो
क्षीभवतीति च क्रमेणान्तयाः १४ ॥

ईहन्त इति तदिदं आदित्यशशितारकात्मकं सिद्धित्रयं कर्मसञ्चितं कर्मफलत्वेनाभिहितं ईहन्ते कामयन्ते सर्वभूतानि तस्मात्क
र्माधिकारस्थानं गार्हस्थ्यमेव सिद्धिदं तत्र गृहस्थाश्रमो महांश्च ५ अन्यथा दोषमाहाथेति निंदातः निंदां कृत्वा कापथं त्वउ
क्त्वा यागमार्गं ये गताः तेषां पुनः पापं विद्यते ६ आदित्यशशितारकाख्यसिद्धित्रयानादवेडर्गतिमाह देवेति वंश इव वंशोऽधिरा
दिपर्वीपितत्वान्मार्गः देववंशो देवयानमार्गः तथा पितृवंशः पितृयानमार्गः ब्रह्मवंशो ब्रह्मावाप्तिमार्गः तत्राप्युपायबहुत्वात्त्र
यैकं बहुवचनं एषां त्यागेन अश्रुतीपथं त्वद्रदं दह्नकादियानि यान्ति श्रुतीनिर्दिष्टमार्ग ७ एतत्कर्म वः युष्माकमस्त्विति तपो

ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्म संचितं सिद्धिदं तत्र मिदं गृहस्थमयमेवाश्रमो महान् ५ अथ ये कर्म
निंदाते मनुष्याः कापथं गताः मूढानामर्थहीनानां तेषां मेनस्त्व विद्यते ६ देववंशात्पि
तृवंशान् ब्रह्मवंशाश्च शाश्वतान् संत्यज्य मूढा वर्तंते ततो यान्त्यश्रुतीपथं ७ एतद्वोऽस्तु तपो
युक्तं ददामीत्यृषिचोदितं तस्मात्तन्नैष्ठ्यव्यवस्थानं तत्परिवितपरिवितप उच्यते ८ ॥

यत्कं उपासनायुक्तं उपास
नाचात्र द्विविधाऽध्यात्मं अधियज्ञं च तत्र यज्ञांगेऽश्वादौ विराड्दृष्टिरूपा द्याश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिना विहिता त्या आद्यत्व विशुक्तो
पासना सो विशुक्त उपास्य इत्युपक्रम्य कतमश्चास्य स्थानं भुवो ग्रीवा स्य च यः संधिरित्यादिना विहिता एतेन द्विविधाप्युपासना कर्मसमृद्धि
नैव कर्तव्येति दर्शितं किंभूतं एतत्कर्म ददामीति ऋषिणा मंत्रेणोद्यादितं तथा चेद्रवाक्य कर्मकांडे दद्मि मे ददामि त इति देवतोद्देशेन द्रव्यत्या
गरूपं यागं कुरु त्वं भयं चाहं पत्रयशुस्वर्गादिकं फलं दास्यामीति मंत्रार्थः यस्मादेवं तस्मात्तत्तत्तत्रत्तत्र मार्गं व्यवस्थानं निष्ठापूर्विकास्थि

तः तदेव तपस्विन्नतप इत्युच्यते तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥

देवेति अंगोपास्तियुक्तं वाकेवलं वाविमुक्तोपास्तियुक्तं वादेववंशादिशब्दोपलक्षितं कर्म गुरोः चर्यापरिचर्यासंविभज्यप
रस्पराविरोधेनदिननाडीविभागेननित्यंक्रियमाणंदुष्करंदुःसाध्यमुच्यतेविद्वद्भिः इत्यमेवकर्तव्यमितिभावः १९ एतदेव
प्रपञ्चयत्पाद्वयेनदेवाइति २० तपःकर्मैवप्रजानांमूलमतःश्रेष्ठं यतःअनेनसंक्षादोषयदृष्टेनकुटुंबविधिनाकुटुंबेषुचो
देशेस्वाध्यायमधीयानइत्यादिना यस्मिन्गृहस्थकर्मणिसर्वंप्रतिष्ठितं तथाचसूत्रं कृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारइति स

देववंशान्ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्चशाश्वतान् संविभज्यगुरोश्चर्यांतद्वैदुष्करमुच्यते १९ देवावैदु
ष्करंकृत्वाविभूतिंपरमांगताः तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुंदुष्करंप्रब्रवीमिवः २० तपःश्रेष्ठंप्रजानांवै
मूलमेतन्नसंशयः कुटुंबविधिनानेनयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं २१ एतद्धिदुस्तपोविप्राद्वन्द्वातीता
विमत्सराः तस्माद्व्रतंमध्यमंतुलोकेषुतपउच्यते २२ दुराधर्षंपदंचैवगच्छन्तिविघसाशिनः
सायंप्रातर्विभज्यान्नंस्वकुटुंबेयथाविधि २३ दत्वातिथिभ्योदेवेभ्यःपितृभ्यःस्वजनस्यच अवा
शिष्टानियेश्नन्तितानाहुर्विघसाशिनः २४ तस्मात्स्वधर्ममास्थायसुव्रताःसत्यवादिनः लोक
स्यगुरवोभूत्वातेभवन्त्यनुपस्कृताः २५ त्रिदिवंप्राप्यशक्रस्यस्वर्गलोकेविमत्सराः वसंतिशाश्वता
न्वर्षान्जनादुष्करकारिणः

वैखानसाश्रमाणांधर्मागृहेएवसंतिनत्वन्यत्रहिहेतोस्तस्मादोषयेकुटुंबइत्यादिश्रुत्यागृहिणो
वविशेषोपसंहारःकृतइतिसूत्रार्थः २१ व्रतंब्रह्मचर्यादियुपेतमध्ययनं मध्यमंचतद्रहितंयज्ञादिचतपःशब्देनोच्यते २२ तयोर्द्वितीयं
स्तोतिदुराधर्षमिति विघसाशिपदंव्याचष्टे सायमितिसार्द्धेन २३ २४ अनुपस्कृताःनिःसंशयाः २५ २६

४

ततइतितेनकृष्णाः संन्यासंचिकीर्षवः उत्सृज्यनास्तीतिगताः आश्रमांतरेसिद्धिर्नास्तीतितेउत्सृज्यगताइतियोज्यं २७ फा
लितमाहतस्मादिति २८ राजधर्मार्थप्रकाशेएकादशः १९ एवमर्जुनवाक्यात्कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वेसिद्धेसंगंकर्तृत्वाभि
मानंफलाशांचत्यक्त्वातानिकर्तव्यानीतिनकुलवाक्येनप्रतिपादयिष्यन्नारभते अर्जुनस्येत्यादिना १ ताम्रास्यः ऊःस्वेना
विवर्णमुखः २ विशाखयूपेक्षेत्रविशेषे देवानांदैवैः अग्नयः अग्निस्थापनार्थानिस्थंडिलानिचिताः इष्टकाभीरचिताः अ

अर्जुनउ॰ ततस्तेतद्वचः श्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितं उत्सृज्यनास्तीतिगतागार्हस्थ्यंसमुपाश्रि
ताः २७ तस्मात्त्वमपिधर्मज्ञधैर्यमालंब्यशाश्वतं प्रशाधिपृथिवींकृत्स्नांहतामित्रांनराधि
प २८ इतिशांतौ॰धर्मेषु १९ वैशंपायनउ॰ अर्जुनस्यवचः श्रुत्वानकुलोवाक्यमब्रवीत् रा
जानमभिसंप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतांवरः १ अनुरुध्यमहाप्राज्ञोभ्रातुश्चित्तमरिंदमः व्यूढोरस्को
महाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता २ नकुलउवाच विशाखयूपेदेवानांसर्वेषामग्नयश्चिताः
तस्माद्विद्धिमहाराजदेवाः कर्मफलेस्थिताः ३ अनास्तिकानांभूतानांप्राणदाः पितरश्चये ते
पिकर्मैवकुर्वंतिविधिंसंप्रेक्ष्यपार्थिव ४ ॥

घापिदृश्यंतेतेनदेवत्वमपिकर्मफलमेव त्यर्थः कर्मणापितृलोकोवि
द्यादेवलोकइतिश्रुतेश्चयनाश्रितविद्याबलात्ब्रह्मलोकंगतायेतेत्रदेवाः ३ तथाग्नेःकेवलकर्मणास्वर्लोकंगतायेतेत्रपितरइ
तिबोध्यं अनास्तिकानांआस्तिक्यस्तुत्यानामपि पाठांतरेस्पष्टार्थः प्राणदाः वृष्टिद्वाराऽन्नप्रदाः अन्नंहप्राणइतिश्रुतेः विधिं
अग्निर्वाअकामयतेत्यादिंअग्न्यादिभावस्यकर्ममात्याख्यात्वज्ञापकं ४ ॥

वेदवादोऽपविद्धस्त्यक्तोयैस्तान् ५ देवयानेनमार्गेण एष्टंउपरिभागंब्रह्मलोकमित्यर्थः अयंगृहाश्रमःसर्वानाश्रमान्
अतिअतिक्रांतःतेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः ६ तान्ब्राह्मणान्गत्वानिबोधबुध्यस्व अवासृजन्समर्पयन् ७ कृतात्माजितचित्तः अहं
ममाभिमानशून्यइत्यर्थः सत्यागीसात्विकइतिशेषः ८ स्ववादानेगार्हस्थ्यस्वविभागं ऊर्ध्ववनादौ प्रतिष्ठितोनिष्ठावान्स
न्यः आत्मत्यागीदेहत्यागीसत्तामसोमतः अनधीत्यद्विजोवेदाननुत्पाद्यसुतानपि अनिष्ट्वाशक्तितोयज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रज

वेदवादापविद्धांस्तुतान्विद्धिभृशनास्तिकान् नहिवेदोक्तमुत्सृज्यविप्रःसर्वेषुकर्मसु ५ देव
यानेननाकस्यपृष्ठमाप्नोतिभारत अत्याश्रमानयंसर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ६ ब्राह्मणाःश्रु
तिसंपन्नास्तान्निबोधजनाधिप वित्तानिधर्मलब्धानिक्रतुमुख्येष्ववासृजन् ७ कृतात्मा
समहाराजसवैत्यागीस्मृतोनरः ८ अनवेक्ष्यसुखादानंतथैवोर्ध्वप्रतिष्ठितः आत्मत्यागी।
महाराजसत्यागीतामसःप्रभो ९ अनिकेतःपरिपतन्वृक्षमूलाश्रयोमुनिः अयाचकः
सदायोगीपार्थभिक्षुकः १० ॥

त्यजइतिमनूक्त्यनभिक्षित्वान्नामसोऽयंत्यागीतिभावः ९ परिपतन् भिक्षार्थंपर्यटन् यतोऽयाचकःयोगीनिरुद्धसर्ववृत्तिः
भिक्षुकइतियाज्ञाधर्मोब्राह्मणःस्मृतःसोऽयंब्राह्मणकल्पःधर्मःशुभोऽपिप्रजापरिपालनक्लेशासहेनक्षत्रियेणाश्रितइति
राजसत्वाद्दोषमूलः तथाचश्रुतिः यदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोऽस्यप्रजायामाजायतेइतिमाभूवंयाचकोभिक्षुकः

सन्यसेत्सर्वकर्माणिवेदंत्वतपरित्यजेत् नियतोवेदमभ्यस्यन्स्वैश्वर्येस्वं(?)वसेदितिमनूक्तंवेदसंन्यासमकृत्वाभ्रातराज्येति
वत्स्यामीत्याशंक्याहक्रोधेति विप्रइतिनेनायमपिधर्मोब्राह्मणस्यैवविहितोधिकारादितिदर्शितं तेनायंत्यागोराजसप
वर्द्धवदितिसिद्धं ११ १२ समीक्ष्यति आश्रमांतरेस्वर्गापवास्तिनकामःगार्हस्थ्येतूभयमस्तीत्ययमेवमार्गोगतिश्रेत्यर्थः

क्रोधहर्षावनादृत्यपैशुन्यंचविशेषतः विप्रोवेदानधीतेयःसत्यागीपार्थभिक्षुकः ११ आश्रा ॥
मांस्तुलयासर्वांन्धृतानाहुर्मनीषिणः एकतस्तेत्रयोराजनगृहस्थाश्रमएकतः १२ समीक्ष्यत
लयापार्थकामंस्वर्गंचभारत अयंपंथामहर्षीणामियंलोकविदांगतिः १३ इतियःकुरुतेभा
वंसत्यागीभरतर्षभ नयःपरित्यज्यगृहान्वनमेतिविमूढवत् १४ यदाकामान्समीहेतधर्म
वैतंसिकोनरः अथैनंमृत्युपाशेनकंठेबध्नातिमृत्युराट् १५ अभिमानकृतंकर्मनैतत्फल
वदुच्यते त्यागयुक्तंमहाराजसर्वमेवमहाफलं १६ शमोदमस्तथाधैर्यंसत्यंशौचमथार्जवं
यज्ञोधृतिश्चधर्मश्चनित्यमार्षोविधिःस्मृतः १७ पितृदेवातिथिकृतेसमारंभोत्रशस्यते अत्रैव
हिमहाराजत्रिवर्गःकेवलंफलं १८ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते त्यागिनःप्रसृतस्य

१३ इतीति आवश्यकमेवेदंममेतिभावंकृत्वायःसंगफलेप्सारहितःकरोतिसत्यागीनान्यइत्यर्थः १४ वनेपिकामस्मरणाचेन्नप
तत्येवेत्याह धर्मवैतंसिकोधर्मध्वजी १५ अभिमानःकर्ताहमित्येवंरूपस्तेनकृतंकर्मफलवन्नगतिप्रदंनत्यागोपेतं १६ आर्षःऋ

इत्तोज्ञानविद्यावित्कृतविन ॥

वीतांहितः ७ अवगार्हस्थ्यो ८ ह्यविद्येग्रस्तस्यतिष्ठावतः १४ ॥

२० २१ तच्च कर्म गृहस्थाश्रमिणो विरोधकं निगडवद्विशेषेण रोधकं २२ एतत्त्यागे दोषमाहुः तदिति २३ अपरे योगिनः महाय
ज्ञानिति बहुवचनं वितर्कविचाराद्यवान्तरयोगभेदापेक्षं २४ २५ त्रिविधपियज्ञेष्वद्योतीतकालः उपस्थितमध्यमसुलेच्छात्पस्या

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः मां यक्ष्यंतीति धर्मात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः २० वीरुधश्चै
व वृक्षांश्च यज्ञार्थं वै तथौषधीः पशूंश्चैव तथा मेध्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च २१ गृहस्थाश्रमिणस्त
च्च यज्ञकर्म विरोधकं तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा २२ तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्य
धनान्विताः न यजंते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषं २३ स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथाप
रे अथापरे महायज्ञान्मनसैव वितन्वते २४ एवमतः समाधानं मार्गमातिष्ठतोऽन्दप द्विजातेर्ब्र
ह्मभूतस्य स्पृहयंति दिवौकसः २५ सरत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्ततः मखेष्वनभिसंत्यज्य
नास्तिक्यमभिजल्पसि २६ कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधे
षु वा पुनः २७ ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा
२८ राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यतां अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते २९
अश्वान्गाश्चैव दासीश्च करेणूश्च स्वलंकृताः ग्रामाञ्जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ३० ॥

वार्त्तां कुर्वतस्तेनास्तिक्यं स्पष्टमित्याह सरत्नेति २६ पूर्वं वेदसंन्यासेपि तवाधिकारो नास्तीत्युक्तं इदानीं वेदसंन्यास एव न संभवतीत्य
हेनाह कुटुंबमिति कुटुम्बरहितत्यागं पश्यामीत्यत आह राजसूयेति २७ फलितमाह ये चेति २८ प्रमादो राज्याकरणं परिमुष्यतां

मात्सर्यंबंधुद्रोहः दानाभावेनकलिस्वरूपाएववयंजाताइत्यर्थः ३१ ३२ ३३ अंतरालेपिशाचयोनौ ३४ अंतर्व्यासंगः अहं
ज्ञातादाताकर्ताहर्तेत्यादिरात्मपूजा बहिर्व्यासंगःपुत्रपश्वादिपूजातयोःकारकंमूलंअहंकारममकारौतत्त्यागीभवेन्नतु

अप्रदायद्विजातिभ्योमात्सर्याविष्टचेतसः वयंतेराजकलयोभविष्यामविशांपते ३१ अदातारो
शरण्याश्चराजकिल्बिषभागिनः दोषाणामेवभोक्तारोनसुखानांकदाचन ३२ अनिष्ट्वाचमहा
यज्ञैरकृत्वाचपितृस्वधां तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्यप्रव्रजिष्यसिचेत्प्रभो ३३ छिन्नाभ्रमिवगंतासिवि
लयंमारुतेरितं लोकयोरुभयोर्भ्रष्टोह्यंतरालेव्यवस्थितः ३४ अंतर्बहिश्चयत्किंचिन्मनोव्यासंग
कारकं परित्यज्यभवेत्त्यागीनहित्वाप्रतितिष्ठति ३५ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते ब्रा
ह्मणस्यमहाराजनोच्छित्तिर्विद्यतेक्वचित् ३६ निहत्यशत्रूंस्तरसासमृद्धान्शक्रोयथादैत्यब
लानिसंख्ये कःपार्थशोचेन्निरतःस्वधर्मेपूर्वैःस्मृतेपार्थिवशिष्टजुष्टे ३७ क्षात्रेणधर्मेणपराक्र
मेणजित्वामहींमंत्रविद्भ्यःप्रदाय नाकस्यपृष्ठेसिनरेंद्रगंतानशोचितव्यंभवताद्यपार्थ ३८ इ
तिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेनकुलवाक्यंद्वादशोध्यायः १२ ॥

योऽहंहित्वाप्रतितिष्ठतिसइत्यर्थः ३५ ३६ ३७ ३८ इतिश्रीमहाभारतेद्वादशोध्यायः १२ ॥

नवाह्यमिति अहंकारममकारौत्यक्त्वाविस्युक्तं तत्राद्यत्यागेसर्वव्यवहारोच्छेदःस्यादितिममकारएवत्याज्यइत्येतदर्थमध्यायआ
रभ्यते तत्रद्रव्यंममकारास्पदंद्विविधंबाह्यंव्यावहारिकंशारीरंशारीरेभवंमनःकल्पितंच यथोक्तंघटोस्मन्मयथीमयाविति तथाच
श्रुतिर्विदुषोविदेहकैवल्यकालेबाह्यद्रव्यस्यकारणेलयंदर्शयति गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठाइति कलाःप्राणमनःप्रभृतयःप्रा
तिष्ठाःउपादानकारणानिप्रतिगताः तथाइमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिमनःकल्पितानांपुरुषेलयंदर्श

महदेवउवाच नबाह्यंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिभारत शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिवानवा १
बाह्यद्रव्यविमुक्तस्यशारीरेषुगृध्यतः योधर्मोयत्सुखंवास्यात्द्विषतांतत्तथास्तुनः २ शारीरंद्र
व्यमुत्सृज्यपृथिवीमनुशासतः योधर्मोयत्सुखंवास्यात्सुहृदांतत्तथास्तुनः ३ द्यक्षरस्तुभवे
न्मृत्युस्त्र्यक्षरंब्रह्मशाश्वतं ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिशाश्वतं ४ ब्रह्ममृत्यूततोराजन्नात्मन्ये
वसमाश्रितौ अदृश्यमानौभूतानियोधयेतामसंशयं ५ अविनाशोस्यसत्त्वस्यनियतोयदिभार
त हत्वाशरीरंभूतानांनहिंसाप्रतिपत्स्यते ६ ॥

च

यति अतःशारीरमेवद्रव्यंबंधमूलंनबाह्य त्यागोव्यर्थः शारीरद्रव्य
त्यागेपिमनश्चांचल्यात्पुनरुपादानेसिद्धिर्नभवतीतिनवेत्यनेनउक्तं तेनदृष्टत्यागएवसिद्धिस्यादित्युक्तं अक्षरयोजनास्पष्टा १ २ ३
ममेतिस्वीकारःनममेतिपरित्यागश्चएतौमृत्युशाश्वतौ संसारमोक्षयोःमूलेइत्यर्थः ४ आत्मनिबुद्धो भूतानिशास्त्रकर्तृत्वेन तथा
केचित्कर्तात्मानित्यइतिकेचिदनित्यइति ५ तत्राद्येदोषाभावमाह अविनाशइति ६ ॥

श्री· भा·रा· टी· २४

सत्वस्यकर्तृत्वधर्मवत्वात्बुद्धेः ७ द्वितीयेकृतहानादिदोषमित्याहतस्मादिति यस्मात्कर्तुरनाशेमोक्षाभावः नाशेदेहात्मवादप्रसं
गस्तस्मादेकांतंअन्यतरत्निश्चयंत्यक्त्वाप्राचांपथास्तन्मिथ्यात्वपक्षएववादर्तव्यः तेनकल्पितस्यशरीरद्वयस्याभासस्यैवत्यागोयु
ज्यतइत्याशयवानाहतस्मादिति निष्फलंबाह्यद्रव्यत्यागंकृत्वांतरद्रव्यत्यागमकुर्वन्मूढएवेत्याहद्वाभ्यांलब्ध्वापीति ९ १० नतुभ
यद्रव्यत्यागःश्रेयानित्याशंक्याहबाह्येति भूतानांबाह्यमाभ्यंतरंचयद्द्रव्यंतत्सर्वंस्वभावंस्वस्यप्रत्यगात्मनःभावंसत्तांपश्यजानीहि

अथापिचसहोत्पत्तिःसत्वस्यप्रलयस्तथा नष्टेशरीरेनष्टःस्याद्वृथाचस्यात्क्रियापथः ७ तस्मा
देकांतमुत्सृज्यपूर्वैःपूर्वतरैश्चयः पंथानिषेवितःसद्भिःसतिषेव्योविजानता ८ लब्ध्वापिपृथि
वींकृत्स्नांसहस्थावरजंगमां नभुंक्तेयोनृपःसम्यङ्निष्फलंतस्यजीवितं ९ अथवाप्यमितोरा
जन्वनेवन्येनजीवतः द्रव्येषुयस्यममतामृत्योरास्येववर्तते १० बाह्यांतरंचभूतानांस्वभावंपश्यभार
त येतुपश्यंतितद्भूतंमुच्यंतेतेमहाभयात् ११ भवान्पिताभवान्माताभवान्भ्राताभवान्गुरुः दुःख
प्रलापानार्तस्यतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि १२ ॥

तदात्मव्यतिरिक्तंनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिरात्मैवेदंसर्वमिति येतुएवंमाससदात्मरूपंभूतंनित्यसिद्धंपश्यंतितद्भूतमितिपाठे
पिसएवार्थः तेमहतोभयात्उभयद्रव्यसंगजात्संसारान्मुच्यंतेकल्पितस्यमरीचिकोदकस्येववस्तुत्यागःकर्तव्योनस्वरूपतः
तस्यनित्यनिवृत्तत्वादितिभावः ११ १२ ॥

भक्त्यैवभाषितंनतुज्ञानगर्वेण ।। १३ त्रयोदश ।। १३ अव्याहरतिवक्तव्याभावात् नतुक्रोधान्मौर्ख्याद्वा १ २ ४ साम्नासांत्ववादेन वल्गु

तथ्यंवायदिवातथ्यंयन्मयैतत्प्रभाषितं तद्विद्धिपृथिवीपालभक्त्याभरतसत्तम १३ इतिश्रीम
हाभारतेशांतौराजधर्मेसहदेववाक्यं १३ वैशंपायनउ० अव्याहरतिकौंतेयधर्मराजेयुधिष्ठिरे
भ्रातॄणांब्रुवतांतांस्तान्विविधान्वेदनिश्चयान् १ महाभिजनसंपन्नाश्रीमत्यायतलोचना अभ्यभा
षतराजेंद्रंद्रौपदीयोषितांवरा २ आसीनमृषभंराज्ञांभ्रातृभिःपरिवारितं सिंहशार्दूलसदृशैर्वार
णैरिवयूथपं ३ अभिमानवतीनित्यंविशेषेणयुधिष्ठिरे लालितासततंराज्ञाधर्मज्ञाधर्मदर्शि
नी ४ आमंत्र्यविपुलश्रोणीसाम्नापरमवल्गुना भर्तारमभिसंप्रेक्ष्यततोवचनमब्रवीत् ५ द्रौ
पद्युवाच इमेतेभ्रातरःपार्थशुष्यंतिस्तोककाइव वावाश्यमानास्तिष्ठंतिनचैनानभिनंदसे ६ नं
दयैतान्महाराजमत्तानिवमहाद्विपान् उपपन्नेनवाक्येनसततंदुःखभागिनः ७ कथंद्वैतव
नेराजन्पूर्वमुक्त्वातथावचः भ्रातॄनेतान्स्मसहितान्शीतवातातपार्दितान् ८ वयंदुर्योधनंहत्वा
मृधेभोक्ष्याममेदिनीं संपूर्णांसर्वकामानामाहवेविजयैषिणः ९ विरथांश्चरथान्कृत्वानिहा
त्यचमहागजान् संस्तीर्यचरथैर्भूमिंससादिभिररिंदमाः १०

नारमणीयेन ५ स्तोककाः चातकाः वावाश्यमानाःपुनःपुनःक्रंदंतः ६ उपपन्नेनयुक्तियुक्तेन ७ ८ सर्वकानांसर्वैरर्थैः

= ५ ७

११ १२ क्लीवःअधीरः १३ १५ प्रतिषेधोदंडःराज्यान्निर्वासनंवा १६ दानंआदानंच १७ संकोचेनयाञ्चया १८ त्रिभिरंगैःतिसृ-

यजन्तांविविधैर्यज्ञैःसमृद्धैराप्तदक्षिणैः वनवासकृतंदुःखंभविष्यतिसुखायवः ११ इत्येतानेवमु-
क्त्वातस्यैवंधर्मभृतांवरः कथमद्यपुनर्वीरविनिहंसिमनांसिनः नक्लीबोवसुधांभुंक्तेनक्लीबोधन-
मश्नुते नक्लीबस्यगृहेपुत्रामत्स्याःपंकइवासते १३ नादंडःक्षत्रियोभातिनादंडोभूमिमश्नुते नादंड-
स्यप्रजाराज्ञःसुखंविंदन्तिभारत १४ मित्रतासर्वभूतेषुदानमध्ययनंतपः ब्राह्मणस्यैवधर्म्मःस्या-
न्नराज्ञोराजसत्तम १५ असतांप्रतिषेधश्चसतांचपरिपालनं एषराज्ञांपरोधर्मःसमरेचापलायनं
१६ यस्मिन्क्षमाचक्रोधश्चदानादानेभयाभये निग्रहानुग्रहौचोभौसवैधर्मविदुच्यते १७ नश्रु-
तेननदानेननसांत्वेननचेज्यया त्वयेयंपृथिवीलब्धानसंकोचेनचाप्युत १८ यत्तद्बलममित्रा-
णांतथावीरसमुद्यतं हस्त्यश्वरथसंपन्नंत्रिभिरंगैरनुत्तमं १९ रक्षितंद्रोणकर्णाभ्यामश्वत्था-
म्नाकृपेणच तत्त्वयानिहतंवीरतस्माद्भुंक्ष्ववसुंधरां २० जंबूद्वीपोमहाराजनानाजनपदायुतः
त्वयापुरुषशार्दूलदंडेनमृदितःप्रभो २१ जंबूद्वीपेनसदृशःक्रौंचद्वीपोनराधिप अपरेणमहा-
मेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया २२ ॥

भिःशक्तिभिः ताश्चप्रभुशक्तिउत्साहशक्तिस्ताभिरनुत्तमंश्रेष्ठं १९ २० २१ अपरेणपश्चिमतः २२ ॥

क्रौंचद्वीपादिवशीकरणंसिद्धिद्वाराजसूये २३ ३३ नस्यकर्मनामाह्वाराभेषजग्रहणं नष्टेतिपाठेनष्टाः प्रेतास्तद्वाथा

क्रौंचद्वीपेनमद्दशः शाकद्वीपेननराधिप पूर्वेणतुमहामेरोर्दंडेनमर्दितस्त्वया २३ उत्तरे-
णमहामेरोः शाकद्वीपेनसम्मितः भद्राश्वः पुरुषव्याघ्रदंडेनमर्दितस्त्वया २४ द्वीपाश्च
सांतरद्वीपानानाजनपदाश्रयाः विगाह्यसागरंवीरदंडेनमर्दितस्त्वया २५ एतान्यप्रति
मेयानिकृत्वाकर्माणिभारत नप्रीयसेमहाराजपूज्यमानोद्विजातिभिः २६ सत्वंप्रात्दतिमा-
त्दृष्ट्वाप्रतिनंदस्वभारत ऋषभानिवसंमत्तानराजेंद्रानूर्जितानिव २७ अमरप्रतिमास्सर्वेशत्रुसा-
हाः परंतपाः एकोपिहिसमर्थोवैयेषांममस्यादितिमेमतिः २८ किंपुनः पुरुषव्याघ्रपतयोमेनरर्ष-
भाः समस्तानींद्रियाणीवशरीरस्यविचेष्टने २९ अनृतंनाब्रवीत्कृष्णः सर्वज्ञासर्वदर्शिनी युधि-
ष्ठिरस्त्वांपांचालिस्वर्वैयास्यत्यनुत्तमे ३० हत्वाराज्ञसहस्राणिबहून्याशुपराक्रमः तद्वर्थंसंप्रप-
पश्यामिमाहात्नवजनाधिप ३१ येषामुन्मत्तकोज्येष्ठः सर्वेतेप्यनुसारिणः तवोन्मादान्महाराजसो-
न्मादाः सर्वपांडवाः ३२ यदिहिस्युरनुन्मत्ताभ्रातरस्तेनराधिप वधांतानास्तिकैः सार्द्धप्रशासेयुर्वे-
सुधरां कुरुतेमूढएवंहियः श्रेयोनाधिगच्छति ३३ धूपैरंजनयोगैश्चनस्यकर्मभिरेवच भेषजैः स

निहत्पर्यैः रत्नावत्यनादिकर्मभिः ३४ ॥ चिकित्स्यः स्याद्यउन्मार्गेणगच्छति ३४ ॥

श्री·
शां·रा·
टी·
२९

३५ एतेषांयतमानानांदत्य ३६ ३७ चतुर्दशः १४ याज्ञसेन्यावचः १ नादंडः क्षत्रियोभातीतिद्रौपद्युक्तिमुपबृंहयतिदंडइति २ ३
उपादत्स्वदंडमितिशेषः लौकिकंभावंलोकव्यवहारंपश्यस्व पश्य यद्वाशोभनस्यामोऽस्यलौकिकस्यांतभावंशास्त्रैकगम्यमानं

साहंसर्वाधमालोकेस्त्रीणांभरतसत्तम तथाविनाकृतापुत्रैर्याहमिच्छामिजीवितुं ३५ एतेषांयतमा-
नानांनमेऽद्यवचनंमृषा त्वंतुसर्वांमहींत्यक्त्वाकुरुषेस्वयमापदं ३६ यथास्तांसंमतौराज्ञांपृ-
थिव्यांराजसत्तमौ मांधाताचांबरीषश्चतथाराजन्विराजसे ३७ प्रशाधिपृथिवींदेवींप्रजाधर्मेण
पालयन् सपर्वतवनद्वीपांमाराजन्विमनाभव ३८ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन्प्रयच्छच ध-
नानिभोगान्वासांसिद्विजातिभ्योनृपोत्तम ३९ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेद्रौपदीवा-
क्येचतुर्दशोऽध्यायः १४ वैशंपायनउवाच याज्ञसेन्यावचःश्रुत्वापुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् अनुमा-
न्यमहाबाहुंज्येष्ठंभ्रातरमच्युतं १ अर्जुनउ· दंडःशास्तिप्रजाःसर्वादंडएवाभिरक्षति दंडःसु-
प्तेषुजागर्तिदंडंधर्मंविदुर्बुधाः २ धर्मंसंरक्षतेदंडस्तथैवार्थंजनाधिप कामंसंरक्षतेदंडस्त्रिवर्गो
दंडउच्यते ३ दंडेनरक्ष्यतेधान्यंधनंदंडेनरक्ष्यते एवंविद्वन्नुपादत्स्वभावंपश्यस्वलौकिकं ४ ॥

दात्मानमंतर्दस्यापश्यपबहिश्चदंडमुपादत्स्वतेनसहदेवोक्तः अर्थः प्रदर्शितोभवति ४ ॥

५ सांसिद्धिके पशुवत् दंडार्हस्वभावे ६ ७ दंडशब्दार्थमाह यस्मादिति दमयति ताडनादिना दंडयति वित्तमपहरति ८ भुज्यतेऽश्ना
तिभुजं भक्तं तन्मात्रार्पणं वेतनाप्रदानमित्यर्थः दानं राज्ञे द्रव्यार्पणं निर्दंडः दास्यमेव कारयेन्नत्वस्य दंडोऽस्ति शूद्रं तु कारयेद्दास्य

राजदंडभयादेके पापाः पापं न कुर्वते यमदंडभयादेके परलोकभयादपि ५ परस्परभयादेके
पापाः पापं न कुर्वते एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं दंडे प्रतिष्ठितं ६ दंडस्यैव भयादेके न खादंति परस्परं
अंधे तमसि मज्जेयुर्यदि दंडो न पालयेत् ७ यस्माददांतान्दमयत्यशिष्टान्दंडयत्यपि दमनाद्दंडना
च्चैव तस्माद्दंडं विदुर्बुधाः ८ वाचा दंडो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणं दानदंडः स्मृता वैश्या
निर्दंडः शूद्र उच्यते ९ असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च मर्यादा स्थापिता लोके दंडसं
ज्ञा विशांपते १० यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति सूद्यतः प्रजास्तत्र न मुह्यंति नेता चेत्साधु पश्या
ति ११ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः दंडस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः १२
नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति नाभीतः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति १३ नाछि
त्वा परमर्माणि नाऽकृत्वा कर्म दुष्करं नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं १४ नाघ्नतः की
र्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः इंद्रो वृत्रवधेनैव महेंद्रः समपद्यत १५ ॥

मिति मनूक्तेः पतत्वाल्पापराधेत्येयं ९ १० श्यामः दृष्टाभिघातेन दंडस्य साध्यजनकत्वात् लोहिताक्षो दंडयितुः क्रोधातिशयात् सूद्य
तः स्वतंत्रोद्यतः साधु यथापराधं ११ १३ महतीं इंद्रलोकादिं मत्स्यघातीवेत्यनपकारिणामपि वधः कार्य इत्यत्र दृष्टांतः १४ ॥

१६ १७ १८ १९ २० व्यालमृगश्चित्रव्याघ्रः २१ २२ यथासृष्टः शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्याद्युक्तस्वभावःक्षत्रियःसृष्टोसियात्रा २३

यएवदेवाहंतारस्तांल्लोकोर्चयतेभृशं हंतारुद्रस्तथास्कंदःशक्रोग्निर्वरुणोयमः १६ हंताकालस्त
थावायुर्मृत्युर्वैश्रवणोरविः वसवोमरुतःसाध्याविश्वेदेवाश्चभारत १७ एतान्देवान्नमस्यंतिप्रतापप्र
णताजनाः नब्रह्माणंनधातारंनपूषाणंकथंचन १८ मध्यस्थान्सर्वभूतेषुदांतान्शमपरायणान्
यजंतेमानवाःकेचित्प्रशांताःसर्वकर्मसु १९ नहिपश्यामिजीवंतंलोकेकंचिदहिंसया सत्वैःस
त्वाहिजीवंतिदुर्बलैर्बलवत्तराः २० नकुलोमूषिकानत्तिबिडालोनकुलंतथा बिडालमत्तिश्वा
राजन्श्वानंव्यालमृगस्तथा २१ तानत्तिपुरुषःसर्वान्पश्यकालोयथागतः प्राणस्यान्नमिदंस
र्वंजंगमंस्थावरंचयत् २२ विधानंदेवविहितंतत्रविद्वान्नमुह्यति यथासृष्टोसिराजेंद्रतथाभवितु
मर्हसि २३ विनीतक्रोधहर्षाहिमंदावनमुपाश्रिताः विनावधंनकुर्वंतितापसाःप्राणयापनं
२४ उदकेबहवःप्राणाःपृथिव्यांचफलेषुच नचकश्चिन्नतान्हंतिकिमन्यत्प्राणयापनात् २५
सूक्ष्मयोनीनिभूतानितर्कगम्यानिकानिचित् पक्ष्मणोपिनिपातेनयेषांस्यात्स्कंधपर्ययः २६
ग्रामान्निष्क्रम्यमुनयोविगतक्रोधमत्सराः वनेकुटुंबधर्माणोदृश्यंतेपरिमोहिताः २७ ॥

विनीतोऽपनीतोक्रोधहर्षौयेस्तेमंदाःतत्क्रियाः २४ २५ स्कंधपर्ययःदेहस्यविपर्ययः २७ ॥

२८ ततोदंडप्रयुक्तानीतिस्तस्यां प्रणीतायांप्रवर्तितायां २९ अभक्ष्यन्भक्षयेयुः ३० संतर्जिताःफूत्कारेण ३१ ३२ भोगायपाल
नायमर्यादायैरतिशेषः ३३ ३४ सुनीतनयनायविनयप्रापणाय ३५ ३६ कल्याणीअप्रत्यवती नडुह्येतलोकः उद्वहनंतवा

भूमिंभित्वौषधीश्छित्वाहत्वादीनंडजान्पशून् मनुष्यास्तन्वतेयज्ञांस्तेस्वर्गंप्राप्नुवंतिच २८ दं
डनीत्यांप्रणीतायांसर्वेसिध्यंत्युपक्रमाः कौंतेयसर्वभूतानांतत्रमेनास्तिसंशयः दंडश्चेन्नभवेल्लो
केविनश्येयुरिमाःप्रजाः जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ३० सत्यंचेदंब्रह्मणापू
र्वमुक्तंदंडःप्रजारक्षतिसाधुनीतः पश्याग्नयश्चप्रतिशाम्यभीताःसंतर्जितादंडभयाज्ज्वलंति
३१ अंधंतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन दंडश्चेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ३२ येपिसंभि
न्नमर्यादानास्तिकावेदनिंदकाः तेपिभोगायकल्पंतेदंडेनाशुनिपीडिताः ३३ सर्वोदंडजितो
लोकेदुर्लभोहिशुचिर्जनः दंडस्यहिभयाद्भीतोभोगायैवप्रवर्तते ३४ चातुर्वर्ण्यप्रमोदायसु
नीतनयनायच दंडोविधात्राविहितोधर्मार्थावभिरक्षितुं ३५ यदिदंडान्नबिभ्येयुर्वयांसिश्वाप
दानिच अद्युःपशून्मनुष्यांश्चयज्ञार्थानिहवींषिच ३६ नब्रह्मचार्यधीयीतकल्याणीनडुह्येतगौ
नकन्योद्वहनंगच्छेद्यदिदंडोनपालयेत् ३७ विश्वलोपःप्रवर्तेतभिद्येरन्सर्वसेतवः ममत्वंनप्र
जानीयुर्यदिदंडोनपालयेत् ३८ ॥

च्छेत्किंतव्यभिचरेदेव ३७ विश्वलोपःसर्वोच्छेदः सेतवोमर्यादाः ममत्वंपरिच्छिन्नंनजानीयुःसर्वःसर्वत्रममत्वंकुर्यादित्य।

॥ ५४ शां

तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ३९ आश्रिताःआश्रमिणः ४० ४५ ४८ गोषुप्रविष्टव्याघ्रादेर्हिंसागवामेवहिंसाभवतिअतएतयोर्मध्येयथा

नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः विधिवद्दक्षिणावंतियदिदंडोनपालयेत् ३९ चरेयुर्नाश्रमेधर्मंयथोक्तंविधिमाश्रिताः नविद्यांप्राप्नुयात्कश्चिद्यदिदंडोनपालयेत् ४० नचोष्ट्रानबलीवर्दानाश्वाश्वतरगर्दभाः युक्तावहेयुर्यानानियदिदंडोनपालयेत् ४१ नप्रेष्यावचनंकुर्युर्नबालाजातुकर्हिचित् तिष्ठेत्पितृमतेधर्मेयदिदंडोनपालयेत् ४२ दंडेस्थिताःप्रजाःसर्वादंडःसर्वंविदुर्बुधाः दंडेस्वर्गोमनुष्याणांलोकोयंचप्रतिष्ठितः ४३ नतत्रकूटंपापंवावंचनावापिदृश्यते यत्रदंडःसुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ४४ हविःश्वापिलिहेद्दृष्ट्वादंडश्चेन्नोद्यतोभवेत् हरेत्काकःपुरोडाशंयदिदंडोनपालयेत् ४५ यदीदंधर्मतोराज्यंविहितंयद्यधर्मतः कार्यस्तत्रनशोकोवैभुंक्ष्वभोगान्यजस्वच ४६ सुखेनधर्मंश्रीमंतश्चरंतिशुचिवाससः संवसंतःप्रियैर्दारैर्भुंजानाश्चान्नमुत्तमं ४७ अर्थेसर्वेसमारंभाःसमायत्तानसंशयः सचदंडेसमायत्तःपश्यदंडस्यगौरवं ४८ लोकयात्रार्थमेवेहधर्मप्रवचनंकृतं अहिंसासाधुहिंसेतिश्रेयान्धर्मपरिग्रहः ४९ नात्यंतंगुणवत्किंचिन्नचाप्यत्यंतनिर्गुणं उभयंसर्वकार्येषुदृश्यतेसाध्वसाधुच ५० ॥

र्मस्यपरिग्रहःआर्त्तत्राणंश्रेयान् ५० ॥

मस्तकं भिंदंति शृंगं हरंति शृंगहरद्धिर्माभूदिति नस्तकानिति पाठे नासिकाः ५१ जर्जरीकृते दंडेन तदभावे भारवहनादिकार्यं न स्या-
दतः पुराणमेव धर्ममाचर तत्र प्रवाहायाते हिंसादिदोषं अवेतस्वेति भावः ५२ ५३ मन्युः दैन्यं ५४ आततायी शस्त्रपाणिः म-
न्युः क्रोधः मन्युं क्रोधं आर्च्छति आमर्दतं ऋच्छति प्राप्नोति मन्युः कर्ता नाहं कर्तेति श्रुतेस्तत्र न भ्रूणहा ब्रह्महा भवतीत्यर्थः ५५

पशूनां हृषणां छित्वा ततो भिंदंति मस्तकं वहंति बहवो भारान् बध्नंति दमयंति च ५१ एवं पर्या-
कुले लोके वितथे जर्जरीकृते तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ५२ यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं सम-
नुपालय अमित्रान् जहि कौंतेय मित्राणि परिपालय ५३ मा च ते निघ्नतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थि-
व न तत्र किल्बिषं किंचित् कर्तुर्भवति भारत ५४ आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतं न तेन भ्रू-
णहा स स्यात् मन्युस्तं मन्युमृच्छति ५५ अवध्यः सर्वभूतानामंतरात्मा न संशयः अवध्ये चात्मनि
कथं वध्यो भवति कस्यचित् ५६ यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवां एवं जीवः शरीराणि ता-
नि तानि प्रपद्यते ५७ देहान् पुराणानुत्सृज्य नवान् संप्रतिपद्यते एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वद-
र्शिनः ५८ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे अर्जुनवाक्यं १५ वैशंपायन उ० अर्जुनस्य व-
चः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् १ ॥

वस्तुतस्त्ववध्य एवात्मा देहस्तु शालावदनात्मा तेन देहेन देहे निहते नात्मा हतो वा वध्यो वेह अवध्य इत्यादिना ५६ ५८ पंचदशः
१५ अर्जुनस्य ननु देहस्यैव कालात् अल्पमर्हितत्पीडया कः पीड्यते इत्याशंक्य मन एव पीड्यते नात्मेति वक्तुमयमध्यायः १ ॥

श्री
म·रा·
टी·
२९

शक्नुमः कर्तुमिति शेषः २ ४ ५ आयत्यां उत्तरकाले तदात्वे वर्त्तमानकाले अगतिर्दुर्मार्गः गतिः सन्मार्गः ६ राज्यं प्रति हे-
तुं राज्यकर्तृयुक्तिं ७ देहमनसोर्दुःखाश्रयेनत्वात्मेति ज्ञात्वा सुखेन राज्यं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यं निर्द्वन्द्वं शरीरं विना आधिर्नास्ति मनो

राजन्विदितधर्मोसि न तेस्त्यविदितं क्वचित् उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः २ न वक्ष्यामि न
वक्ष्यामीत्येवं मनो मे स्थितं अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ३ भवतः संप्रमोहेन।
सर्वं संशयितं कृतं विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ४ कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्र
विशारदः मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव
आयत्यां च तदात्वे च न तेस्त्यविदितं प्रभो ६ एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप हेतुमत्र प्रवक्ष्या
मि तमिहैकमनाः शृणु ७ द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वं
द्वं नोपलभ्यते ८ शारीराज्जायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः मानसाज्जायते व्याधिः शारीर इति।
निश्चयः ९ शारीरं मानसं दुःखं यो तीतमनुशोचति दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थौ च विंदति १०
शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणं ११ ते
षामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते १२ ॥

विनाव्याधिर्नास्तीत्यर्थः ८ ९ १० शीतोष्णे कफपित्ते वायुर्वातः ११ विधानं चिकित्सा उष्णेन द्रव्येण १२ ॥

१३ कश्चिदिति कश्चिन्मूढो दिव्यस्थ्यादिसुखकालेन हृष्टपुत्रादिं स्मरन् शोकेन हर्षं बाधते कश्चिद्दुःखकालेऽतीतं सुखं स्मरन् हर्षेण शोकं बाधते इदमुभयं देहाद्यभिमानिविषयं १४ त्वं तु शरीरमानसाभ्यामन्यः कालत्रयेऽपि न दुःखी न वा सुखी अतस्तदुभयस्मर

सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्थलक्षणं १२ तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते १३ कश्चित्सुखे वर्त्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति कश्चिद्दुःखे वर्त्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति १४ स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा १५ स्मर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरं अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्थिव क्लिश्यसे १६ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलां मिषतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि १७ प्रव्राजनं च नगरादजिनैश्च विवासनं महारण्यनिवासश्च न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि १८ जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवं सैन्धवाच्च परिक्लेशं कथं विस्मृतवानसि १९ पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा वधं द्रौपद्या राजपुत्र्याश्च कथं विस्मृतवानसि २० ॥

णा न हृष्टत्वात् सुखकाले दुःखं दुःखकाले सुखं वा स्मर्त्तुं नार्हसि अथापि चेत् स्मरसि तर्हि दैवमेव बलीय इत्याह स्मार्हेनम इति १५ अथ ते तव देहादिसंघाताभिमानिनः स्वभाव एवेति चेत् किं द्रौपदीक्लेशादिकं दुःखं न स्मर्त्तुमर्हस्यपि तु अर्हस्येवेत्याह अथवेत्यादिना १६ १८ २०

यत्र यथा वा ते द्रोणभीष्माभ्यामात्मतुल्याभ्यां सह युद्धमासीत् तत्तेन तथा तेन च वात्मसमेन मनसा एकेन त्वया योद्धव्यं उपस्थितमिति योजना।
द्रोणादिवन्मनोऽपि त्वत्तो नान्यदित्याशयः एकेन निर्विकल्पावस्थेन आत्मना मनो नाशो भवतीत्यर्थः २१ तस्मिन्मनसि वासनातं॰
त्वसंतानरूपे अनिर्जिते सति देहान्तरेऽपि पूर्वसंस्कारान्नवयुद्धं त्वस्ततस्य युद्धप्राभिरनिर्वार्यत्वादनतास्मिन्निति २२ तस्मादिति यस्माद

यत्र ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम मनसैकेन तद्युद्धमिदं घोरमुपस्थितं २१ यत्र नास्ति श
रैः कार्यं न मित्रैर्न च बंधुभिः आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितं २२ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे।
प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे अन्यं देहं समास्थाय ततस्तेनापि योत्स्यसे २३ तस्मादद्यैव गंतव्यं युध्य।
स्व भरतर्षभ परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्मभिः २४ तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्थां।
गमिष्यसि एतज्ज्ञात्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि २५ एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं
गतिं पितृपैतामहे वृत्ते शाधि राज्यं यथोचितं २६ दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि
द्रौपद्याः केशपाशस्य दिष्ट्या त्वं पदवीं गतः २७ ॥

वं तस्मात् अद्यैव स्वकर्मभिर्यमाद्यष्टाङ्गैर्व्यक्तं स्थूलशरीरं त्यक्त्वा अव्यक्तरूपस्य मनसः परं शत्रुभूतं एकात्म्यं गंतव्यं प्राप्तव्यं अतो युध्य
स्व मनोजयार्थं सन्नद्धो भवेत्यर्थः २४ तस्मिन्मनसि कामवस्थां अवाच्यामित्यर्थः एतत् मनः २५ एतां मनोदेहाभ्यामन्यः आत्मेत्ये
वंरूपां भूतानामागतिं गतिं च मनस्तादात्म्येन कृतामवेत्य तदपहाय हर्षशोकविमुक्तः सन् राज्यं कुर्वित्यर्थः २६ ॥

२८ षोडशः १६ असंतोषः मनस्तादात्म्यंत्यक्त्वाहर्षविषादशून्योराज्यंयत्तांश्च कुर्वित्सक्तंतत्रत्यागोवाज्ञात्रेणानभवति
किंतुमनोनिरोधेन सचसंतोषैकाग्र्यविनयवैराग्यशांतिधैर्यविवेकारत्यागान्तुद्वेगादिनासाध्यः राज्यंत्वसंतोषादिम

यजस्ववाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावता वयंतेकिंकराःपार्थवासुदेवश्ववीर्यवान् २८
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेभीमवाक्यंनामषोडशोध्यायः १६ युधिष्ठिरउ॰
असंतोषःप्रमादश्चमदोरागोप्रशांतता बलमोहोभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैवसर्वशः १ एभिः
पाप्मभिराविष्टोराज्यंत्वमभिकांक्षसे निरामिषोविनिर्मुक्तःप्रशांतःसुसुखीभव २ यश्च
मामखिलांभूमिंशिष्यादेकोमहीपतिः तस्याप्युदरमेकंवैकिमिदंत्वंप्रशंससि ३ नाह्ना
पूरयितुंशक्यानमासैर्भरतर्षभ अपूर्यांपूरयन्निच्छामायुषापिनशक्नुयात् ४ यथेद्धः
प्रज्वलत्यग्निरसमिद्धःप्रशाम्यति अल्पाहारतयात्वग्निंशमयौदर्यमुत्थितं ५ आत्मोद
रकृतेप्राज्ञःकरोतिविघसंबहुः जयोदरंपृथिव्यातेश्रेयोनिर्जितयाजितं ६ मानुषान्का
मभोगांस्त्वमैश्वर्यंचप्रशंससि अभोगिनोबलाश्चैवयांतितेपरमांगतिं ७

ताकर्तव्यमतोराज्याकांक्षीहथापापंडितंमाकुरु किंतुराज्यंत्यक्त्वासं
तोषादिनिष्टएवभवेतिश्लोकद्वयार्थः १ ४ इद्धःप्रदीप्तः ५ अयमाषपरलोकजयेनैवपृथिवीजितामवतीतितेनवजितं

नरकपातीतिभावः ६ अबलाःदुर्बलाः

अलब्धलाभो योगः लब्धसंरक्षणं क्षेमः तद्भयं यं धर्माधर्मात्मकसंसाररूपत्वान्महद्भयं तस्मान्मुच्यस्व मुक्तो भव ८ एकोति
मात्र इत्यस्वार्थपर एव राजा ऽतो वध्यते पारार्थ्यं तस्यानुबंधिकं न मोचयिते त्तममितिभावः ९ विषयानिति बहिरर्थान्

योगः क्षेमश्च राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वयि स्थितौ मुच्यस्व महतो भारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ८ ए
कोदरकृते व्याघ्रः करोति विघसं बहु तमन्येप्युपजीवंति मंदा लोभवशा मृगाः ९ विषयान्प्र
तिसंगृह्य संन्यासं कुर्वते यदि न च तुष्यंति राजानः पश्य बुद्ध्यंतरं यथा १० पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दं
तोलूखलिकैस्तथा अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ११ यश्चेमां वसुधां कृत्स्नां प्र
शासेदखिलां नृपः तुल्याश्मकांचनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः १२ संकल्पेषु निरारंभो नि
राशो निर्ममो भव अशोकं स्थानमातिष्ठन्निह चामुत्र चाव्ययं १३ निरामिषा न शोचंति शो
चसि त्वं किमामिषं परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे १४ पंथानौ पितृयानश्च देव
यानश्च विश्रुतौ ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः १५ तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन

त्यक्तोऽतः संन्यासी च न बध्यत इत्युक्तं तत्र बुद्ध्यंतरं बुद्धेर्विपर्ययो यथा तथा पश्य जानीहि १० एवं चेत्पत्राहारादिकं मुनयो न कुर्युरि
ति द्वयोर्भावः ११ १२ मनसैव त्यागः कार्य इत्येतन्निरस्यति निरामिषा इति अत आत्मानं त्यागीति वदन्मृषावादी भवसीत्यर्थः

मोक्षिणः विमुच्य देहाद्येयानि त्यक्त्वा विषयगताः ॥ १५ ॥

१५ ईजानाः व्रीह्यग्निमाध्यमिमार्गतिः मोक्षिणः निःसंगाः ॥ १५ ॥

बंधनंराज्यसंगः गताइतिशेषः ताभ्यांआमिषाभ्यां ७ यत्तुपितृपैतामहंराज्यमित्युक्तंतत्रापि स्वस्यासंगंदर्शयति अपि
गाथामिति ८ ९ यदुक्तंदिष्ट्यादुर्योधनोहतइतितत्राह प्रज्ञेति मंदत्वादेवप्रज्ञाप्रासादमारोढुमशक्तः अशोच्यान्स्वर्गता
न्दुर्योधनादीन् शोचतस्तद्दारादीनन्पश्यसिपरंदुःखेनसन्तप्तीभवन्सर्वान्पश्यसीतिभावः १० कस्तर्हिबुद्धिमानित्यतआह दृ।

आमिषंबंधनंलोकेकर्मेहोक्तंतथामिषं ताभ्यांविमुक्तःपापाभ्यांपदमाप्नोतितत्परं ७ अपि
गाथांपुरागीतांजनकेनवदंत्युत निर्द्वन्द्वेनविमुक्तेनमोक्षंसमनुपश्यता ८ अनंतंवतमेवि
त्तंयस्यमेनास्तिकिंचन मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ९ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य
शोच्यान्शोचतोजनान् जगतीस्थानिवाद्रिस्थोमंदबुद्धीन्नचक्षते १० दृश्यंपश्यतियःप
श्यन्सचक्षुष्मान्सबुद्धिमान् अज्ञातानांचविज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते यस्तुवाचंविजा
नातिबहुमानमियात्सवै ब्रह्मभावप्रपन्नानांवैद्यानांभावितात्मनां ११ ॥

श्यामिति दृश्यंद्रष्टुंयोग्यंकर्तव्यमकर्तव्यंच अज्ञातंज्ञापयतितस्यकर्तव्यत्वमकर्तव्यत्वंवासंबोधयतिसम्यक्निश्चाययतिसाबु
द्धिस्तद्वान्बुद्धिमान् ११ यस्तुपर्ताबुद्धिविनिश्चित्येत्युक्तंतत्राहयइति यस्तुवैद्यानांविद्यावतांवाचंविजानातिनतुतदर्थंसतां
दृशोबहुमानंइयात् गुरूनप्युपदेष्टुंयोग्यमात्मानंमन्यते नतुतत्त्वंविंदति ११ ॥

कस्तर्हि तत्त्वं विंदतीत्यत आह यदेति यदा यस्मिन्काले भूतानां वियदादीनां पृथग्भावं नानात्वं एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि पर्यवसन्नं
विलीनमिति यावत् घटशरावादीनामिव मृन्मात्रं अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यानेन साक्षात्करोति तथा तत एकस्मादे
व विस्तारं उत्पत्तिं च पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते तत्त्वं विंदति २३ ते बुद्धिमंतस्तां गतिं ब्रह्मसंपत्तिं यांति न तु त्वादृशा विद्वांसः श्रवणमा

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा २३ तेजनास्तांग
तिंयांतिनाविद्वांसोल्पचेतनाः नाबुद्धयोनातपसःसर्वंबुद्धौप्रतिष्ठितं २४ इतिश्रीमहाभार
तेशांतिपर्वणिराजधर्मेषुयुधिष्ठिरवाक्यंसप्तदशोध्यायः १७ वैशंपायनउ॰ तूष्णींभूतंतुरा
जानंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् संतप्तःशोकदुःखाभ्यांराज्ञोवाक्शल्यपीडितः १ अर्जुनउवाच
कथयंतिपुरावृत्तमितिहासमिमंजनाः विदेहराज्ञःसंवादंभार्ययासहभारत २ उत्सृज्यरा
ज्यंभैक्ष्यार्थंकृतबुद्धिंजनेश्वरं विदेहराजमहिषीदुःखितायदभाषत ३ ॥

त्राभिज्ञाः यतोल्पचेतसः
मंदबुद्धयो बहिर्मुखा इत्यर्थः कथं तर्हि बुद्धिमंतो भवंतीत्यत आह नाबुद्धयो नातपसो न ते अबुद्धयो न तपसैव बुद्धिः प्राप्यत
इत्यर्थः २४ सप्तदशः १७ तूष्णींभूतः १ बुद्ध्यर्थं तपोनुष्ठातुं वनमेवाश्रयत इत्युक्तं तत्र कर्मणो बहिर्मुखसिद्धिमास्थिता जनकाद
य इत्युक्तो गृहेपि चित्तशुद्धिकरं यज्ञादिकं तपोस्तीति आख्यायिकामुखेन प्रतिपादयिष्यन्नर्जुन उवाच कथयंतीति २ ॥

पावकंयज्ञादिहाराधोयकं ४ धानाभृष्टयवानिरीहंविहृतंस ५ हेतुमतसुक्तियुक्तं ६ नतेवरःनतेत्वयावरणीयः ७ प्रतिज्ञा।
सर्वसंगात्यत्यामीत्येवंरूपास्वल्पेनापिकुंडिकादिसंग्रहेणानष्टेत्यर्थः ८ पतेनधानामुष्टिना ९ यतोनिष्क्रियः अतोदेवता।

धनान्यपत्यंदाराश्चरत्नानिविविधानिच पंथानंपावकंहित्वाजनकोमौण्ड्यमास्थितः ४ =
तंददर्शप्रियाभार्याभैक्ष्यवृत्तिमकिंचनं धानामुष्टिमुपासीनंनिरीहंगतमत्सरं ५ तमुवाच।
समागम्यभर्त्तारमकुतोभयं क्रुद्धामनस्विनीभार्याविविक्तेहेतुमद्वचः ६ कथमुत्सृज्यराज्यं
स्वंधनधान्यसमन्वितं कापालीवृत्तिमास्थायधानामुष्टिर्नतेवरः ७ प्रतिज्ञातेन्यथाराजन्वि
चेष्टाचान्यथातव यद्राज्यंमहदुत्सृज्यलेलभ्यसिपार्थिव ८ नैतेनातिथयोराजन्देवर्षि
पितरस्तथा अद्यशक्यास्त्वयाभर्तुंमोघस्तेयंपरिश्रमः ९ देवतातिथिभिश्चैवपितृभिश्चैवा
पार्थिव सर्वैरेतैःपरित्यक्तःपरिव्रजसिनिष्क्रियः १० यस्त्वंत्रैविद्यवृद्धानांब्राह्मणानांसहस्रशः
भर्त्ताभूत्वाचलोकस्यसोद्यतेभृतिमिच्छसि ११ श्रियंहित्वाप्रदीप्तांत्वंश्ववत्संप्रतिवीक्ष्यसे अ
पुत्राजननीतेद्यकौशल्याचापतिस्त्वया १२ अमीचधर्मकामास्त्वांक्षत्रियाःपर्युपासते त्वदा
शामभिकांक्षंतःकृपणाःफलहेतुका १३ तांश्चत्वंविफलान्कुर्वन्कांन्नुलोकान्गमिष्यसि रा

दिभिःपरित्यक्तःसन्नेवपरिव्रजसि १० भृतिंस्वोदरभरणं ११ १२ फलहेतुकाःफलार्थिनः १३ परतंत्रेषुअदृष्टायातेषु ४

श्री·
गी·रा·
टी·
३३

१५ १६ निपीयतेस्मिन्न्वेच्छया गोभिर्जलमिति निपानं आहावः कूपोपांतस्थः जलाशय इति यावत् तद्वत्भूत्वा तथा
आढ्यः फलवान्पदितो मामाश्रयस्त्वभूत्वान्यानर्थकं कथं पर्युपास्से उपास्से १७ हस्तिनमपि न्यासैः सर्वकर्मत्यागो रूपे
तं क्रव्यादाः मांसादाः त्वादंति अनर्थकं पुरुषार्थहीनं १८ यस्मामिति त्रिविष्टब्यं त्रिदंडः १९ अवसीयसे अध्यवस्यसि

नैवतेस्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः यस्मात्दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुं १५
स्रजो गंधान् अलंकारान्वासांसि विविधानि च किमर्थमभिसंत्यज्य परिव्रजसि निष्क्रियः १६ निपा
नं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् आढ्यो वनस्पतिर्भूत्वा सोन्यांस्त्वं पर्युपाससे १७ खादंति ह
स्तिनं न्यासैः क्रव्यादा बहवोप्युत बहवः किमयश्चैव किंपुनस्त्वामनस्त्वामनर्थकं १८ यस्मा
कुंडिकां भिद्यात् त्रिविष्टब्धं च योहरेत् वासश्चापहरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् १९ यस्त्वयं सर्व
मुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः यदानेन समं सर्वं किमिदं व्यवसीयसे २० धानामुष्टिरिहार्थश्चे
त्प्रतिज्ञा ते विनश्यति कावाहं तव को मे त्वं कश्च ते मय्यनुग्रहः २१ ॥

अनेन धानामुष्टिना सर्वं राज्यादिकं समं संगीत्वा विशेषात् २० इहार्थ इति जीवनार्थं बाह्यमप्यर्थं त्यक्तमशक्तः कथं मांतरा
नूदेहेंद्रियादीस्त्यक्ष्यति तथा च सर्वसंगत्यागप्रतिज्ञा व्यर्थैव किं तर्हि सर्वसंगत्यागस्वरूपमत आह का चेति देहेंद्रियमनोबु
द्धिविषयाणां त्यागोऽस्तु द्धचिन्मात्रस्य तव अहं च तादृशी का मम च त्वं कः न ह्यसंगचिन्मात्रयोर्द्वयोः परस्परसंबंधोऽस्ति भेदकोपा

॥ ५४ ॥ ३३

एवमसंगस्य तव राज्यं कुर्वतो यथा कथं चित्प्रारब्धकर्मावसानपर्यंतं देहं धारयतः कुण्डिकाद्यपेक्षया राज्यमेव मंगलमत्र ग्राह्य
कमित्याह प्रशाधीत्यादिना २२ सौविकैः परमस्वार्थिभिः संन्यासिभिः संभृतानर्थान्कुण्डिकादीन्वीद्यः स्वयमपि तथा
करोति स किं तत्तद्राज्यादिकं त्यजति अपि तु नैव त्यजति किं तु उचितं परिग्रहं त्यक्त्वा देवो महत्तत्वादनुचितं परिग्रहं तत्त्वमेव करो

प्रशाधि पृथ्वीं राजन्यदि ते तु ग्रहो भवेत् प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च २२ श्रिया
विहीनैर्यथैनस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः सौविकैः संभृतानर्थान्यः स त्यजति किं तु तत् २३ योऽपि त
प्रतिगृह्णीयाद्यस्मै दद्यात्स देव हि तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उच्यते २४ सदेव याचमा
नेषु तथा दंभान्वितेषु च एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव हूयते २५ जातवेदा यथा राजन्नादा
ग्ध्यैवोपशाम्यति सदेव याचमानो हि तथा शाम्यति वै द्विजः २६ सतां वेददतोऽन्नं च लोकेऽस्मिन्प्र
कृतिर्ध्रुवा न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः स्युर्मोक्षकांक्षिणः २७ अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षव
स्तत एव च अन्नात्प्राणाः प्रभवति अन्नदः प्राणदो भवेत् २८ गृहस्थेभ्योऽपि निर्मुक्ता गृहस्थानेव =
संश्रिताः प्रभवं च प्रतिष्ठां च दांता विन्दंत आसते २९ त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौढ्यान्न च याचना ॥

तीत्यसंगत्वमस्य दुर्लभमित्यर्थः २३ एतदेवाह य इति २४ सदेव याचमा त् ऋजुस्तु योऽर्थं त्यजति न सुखं विविद्धि भिक्षु·१८
नः परिव्राड् २५ सर्वक्लेशानन्दग्ध्यैवोपशाम्यत्यग्निवदित्याह जातेति २६ एतच्च गृहस्थाधीनमित्याह सतामिति सतां संन्यासिनां

श्री·
शां·रा·
टी·
३४

न्यज्जत्वमेवास्यासक्तत्वमिति ३१ दानार्थं दातृप्रासादे सिताः बद्धाः मठो मे भूयात् शिष्यो मे भूयात् मानो मे भूयादित्यादिभिः आमिषं

असक्तः सक्तवद्गच्छन्निःसंगो मुक्तबंधनः समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते परिव्रजं
ति दानार्थं मुंडाः काषायवाससः सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वंतो वृथामिषं ३२ त्रयीं च नाम वा
र्तां च त्यक्त्वा पुत्रान्व्रजंति ये त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णंत्यबुद्धयः ३३ अनिष्कषाये काषाय
मीहार्थमिति विद्धि तं धर्मध्वजानां मुंडानां वृत्त्यर्थमिति मे मति ३४ काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मु
ण्डाञ्जटाधरान् बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेंद्रियः ३५ अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्स
पशुदक्षिणा ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मवत्तरस्ततः ३६ अर्जुन उ· तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेस्मिन्नि
ति गीयते सोप्यस्मिन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः ३७ एवं धर्ममनुक्रांतं सदा दानपरैर्नरैः आनृ
शंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ३८ प्रजानां पालने युक्ताः दानमुत्तममास्थिताः इष्टांल्लो
कानवाप्स्यामो गुरुवृद्धोपचायिनः ३९ देवतातिथिभूतानां निर्वपंतो यथाविधि स्थानमिष्टमवा
प्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ४० इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे अर्जुनवाक्ये अष्टादशः

यत्नं मठपुस्तकाद्यर्थं ३२ ३३ अनिष्कषाये रागादिदोषवर्जनाभावे ३४ साधून् निष्कषायान् ३५ ३७ ३९ ४० अष्टादशोऽध्याय १८

वेदाहं ग्रंतः संगात्पक्वाबहिः कर्मसंक्रावितुमुक्तो हस्वयन्युधिष्ठिर उवाच वेदेति अपराणि धर्मशास्त्राणि पराणि ब्रह्मशास्त्रा
णि कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः इति त्यजतैव हि तज्ज्ञेयमिति कुरु कर्म त्यजेति च शास्त्रद्वयं वेद जाने
१ तयोर्निश्चयमप्यहं वेद विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेरात्मवेदनेच्छापर्यन्तं कर्मविषयः २ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमि

युधिष्ठिर उ॰ वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजे
ति च १ आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चित्रितानि च निश्चयश्चैव यो मुक्त्र वेदाहं तं यथा
विधि २ त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतसमन्वितः शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुमसमर्थः कथंचन
३ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः तेनाप्येवं न वाच्यो ऽहं यदि धर्मं प्रपश्यसि
४ भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतो ऽहं तेन ते ऽर्जुन ५
युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ६ धर्म
सूक्ष्मतरं वाच्यं तत्र दुष्प्रतरं त्वया धनंजय न मे बुद्धिमभिशंकितुमर्हसि ७ युद्धशास्त्रवि
देव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयं ८ तपस्त्यागो विधिरि
च्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेस्तं प्रव्रज्येति कर्मत्यागश्रुत्योर्व्यवस्थामजानन्तं ति निश्चयस्त्वेष धीमतां परं परं ज्या
यसो वेत्सीत्याह त्वमिति ह्यहिंता ३ ४ धर्मं धर्मप्रतिपादकं तत्र विषये दुष्प्रतरं दुरवगाहं ७ ८ कस्तर्हि निश्चय इत्यत आह तपइति

९ एतेषु तपो विभज्यते तप इति ११ अरण्य इति अग्निजयवन्तं तपो पि यनात् ज्यायः किमुत तत् त्यागाविधी इति भावः १२ त्यागमाह उत्तरेणेति १३ श्मशानानीति क्रियावतां जन्ममरणप्रबंधोऽवीर इति त्याग एव कर्तव्य इति दर्शितं १४ अविधिमाह अनिर्देश्यमिति गतिर्मोक्षः अत्यगानंदरूपः तस्माद्धेतोस्तल्लाभायेत्यर्थः यो ऽग्निष्ठितस्ततिति रोधः सः प्रधानेच तदिष्टः प्रधानेष्टः

यच्चैतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायो ऽस्ति धनादिति तत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतत्प्रधानतः ९ तपः स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ऋषयस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ११ अजातशत्रवो धीरास्तथान्ये वनवासिनः अरण्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः १२ उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहात् अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः १३ दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रपश्यसि एते क्रियावतां लोका ये श्मशानानि भेजिरे १४ अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः तस्मात्त्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं १५ अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया १६ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च विपाट्य कदलीस्तम्भं सारं ददृशिरे न ते ८ ॥

ध्यपति^

योगेनैव ब्रह्म प्राप्यते नान्यथेत्यर्थः यदाहुः स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा घटमिति स तु दुःखं प्रवेदितुं तद्भ्यं त्यागापरिचितमशक्यस्तत्वतश्चानथिकाद्धित्यर्थः १५ अपि वा ऽयं इह वा सारोऽस्ति इह वेति एवमिह वा ऽसार इह वेति शास्त्राण्यालोक्य कवयः सारमुपादायासारं पतित्यज्य समवस्थिताः सम्यक्निश्चयवंतो जाता इत्यर्थः १६ आरण्यकानि वेदांतान् ८ ॥

३५

एकांतं द्वैतवर्जितं तद्व्युदासेन तत्त्यागेन केचिच्छरीरे स्थितमात्मानं इच्छादिमंतं प्राहुः मम इदं भूयादित्यादिभिर्विंगितैर्लिंगैः ८
एवं परमतमुपन्यस्य सिद्धांतमाह अग्राह्यमिति चक्षुषा मनसैकैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यं यतः सूक्ष्मं गिरा वा निर्देष्टुं कर्मदे
हविघातये वपुरस्कारो ब्राह्मणोहं गृहस्थोहमिति चक्षुर्वा गोचरत्वं यस्य तत्सूक्ष्ममेव विपरिवर्त्तते जीवरूपेणास्ती।

अथैकांतव्युदासेन शरीरे पांचभौतिके इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिंगितैः ८ अग्राह्यं चक्षु
षा सूक्ष्ममनिर्देश्यं च तद्गिरा कर्मदेहपुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ९ कल्याणगोचरं कृत्वा मनस्तृष्णा
निगृह्य च कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालंबनः सुखी २० अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेविते क
थमर्थमनर्थाढ्यमज्ञेन त्वं प्रशंससि २१ पूर्वशास्त्रविदोप्येवं जनाः पश्यंति भारत क्रियास्वभिरता
नित्यं दाने यज्ञे च कर्मणि २२ भवंति सुदुरावर्त्ता हेतुमंतोपि पंडिताः दृढपूर्वस्मृता मूढा नैतदस्ती
तिवादिनः २३ अमृतस्यावमंतारो वक्तारो जनसंसदि चरंति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ ५४ ॥

त्वर्थः ९ कल्याणगोचरं आत्मोन्मुखं निरालंबनः निरहंकारः २० सूक्ष्मगम्ये सूक्ष्मया बुद्ध्या गम्ये सद्भिश्च निषेविते तरहंकार
त्यागरूपे सति कथं वा हृतमानः अर्थानुपादीयत्वेन प्रशंससि २१ पूर्वशास्त्रविदः कर्मकांडविदोपि एवमर्थमनर्थत्वेन पश्यंति शु
तज्ञानिनः २२ दुरावर्त्ताः दुःखेनापि सिद्धांतं ग्राहयितुमशक्याः दृढः पूर्वः प्राग्भवीयः संस्कारो येषां ते दृढपूर्वं बहुव्रीहावया

द्येपार्थयतयानलौकिकानप्यर्थान्नवयंजानीमस्तानुत्तरःकोज्ञातुमर्हतीतिनकोपियथा एवंप्राज्ञाअपिअस्माकमन्येषांचदुर्ज्ञेयाउत्य
र्थः २५ महन्नवैराग्यंमहत्परंब्रह्म तत्त्ववित्तपआदीनामेव २६ ऊनविंशः १९ तस्मिन् वाक्यांतरेवाक्यमित्यादिनादंडएवहिराजेंद्रतत्त्वय।

पार्थयान्नविजानीमः कस्तान्ज्ञातुमिहार्हति एवंप्राज्ञानतश्चापिमहतःशास्त्रविन्नमान् २५ तपसा
महदाप्नोतिबुद्ध्यावैविंदतेमहत् त्यागेनसुखमाप्नोतिसदाकौंतेयतत्त्ववित् २६ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिराजधर्मेयुधिष्ठिरवाक्यंएकोनविंशोध्यायः १९ वैशंपायनउ॰ तस्मिन्वाक्यांतरेवक्तादेवस्था
नोमहातपाः अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरं १ देवस्थानउवाच यद्वचः फाल्गुनेनोक्तंनज्यायो
स्तिधनादिति अत्रतेवर्तयिष्यामितदेकाग्रमनाःशृणु २ अजातशत्रोधर्मेणकृत्स्नातेवसुधाजिता तां
जित्वाचवृथाराजन्नपरित्यक्तुमर्हसि ३ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्मण्येषाप्रतिष्ठिता तांक्रमेणमहा
बाहोयथावज्जयपार्थिव ४ तस्मात्पार्थमहायज्ञैर्यजस्वबहुदक्षिणैः स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानय
ज्ञास्तथापरे ५ ॥

मौनमुंडनमित्यतेनग्रंथेनआत्मविविदिषोत्पत्तेःपूर्वंकर्माणिकर्तव्यानिपश्चात्त्याज्यानीतियुधिष्ठिरमतंब्राह्मणविषयंनतुक्षत्रियविषयमिति
प्रतिपाद्यते वाक्यांतरेवाक्यावसरे अभिनीततरंयुक्तिमत्तरं १ ३ चतुःपदीचतुराश्रमी ४ तामेवाहस्वाध्यायेति क्रमाद्ब्रह्मचारियतिगृ

वैखानसानां हैरण्यगर्भाणां ६ धनेहेतुः कारणं यस्य तस्य यज्ञादेः यज्ञाद्यर्थं ईहेत धनं तस्यानीहैव गरीयसी प्रक्षालनाद्धि
पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् तमिमं परधर्मं यः क्षत्रिय उपाश्रयेत्तस्य दोषो भवेदित्याह भूयानिति ७ चोदितो यस्मात् विधि
कारणात् यज्ञार्थं धनसंहारं धनसंचयं आत्मानमिति बुद्ध्या दूषितः आत्मानं देहं न हत्वा धनं वा आत्मन ईहते अयोग्याय कर्मणोऽस

कर्मनिष्ठांश्च बुद्ध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ६ ईहेत धन
हेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी भूयान्दोषो हि वर्द्धेत यस्तं धर्मं समाश्रयेत् ७ त्यक्तं च द्रव्यसंहार
ं कुर्वन्ति विधिकारणात् आत्मानं हि दूषितो बुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते अनर्हते यद्ददाति न ददाति
यदर्हते ८ अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोपिडुष्करः ९ यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यष्टा
दिष्टः पुरुषो रक्षिता च तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं ततोऽनन्तर एव कामः १० यज्ञैरिन्द्रो
विविधैरन्नवद्भिर्देवान्सर्वानत्ययाद्भूरितेजाः तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमे
वोपयोज्यं ११ महादेवः सर्वयज्ञे महात्माऽहुत्वात्मानं देवो बभूव विश्वाँल्लोकान्व्याप्य विष्ट
भ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासाः १२ ॥

मर्पयतियोग्याय धनमः आत्मद्रोहजां भ्रूणह
त्यां न बुध्यते ८ दानधर्मः शुद्धिधर्मः हैपुण्यो धनेऽ तपस्य हूर्यं ९ पदेस्य स्पष्टोऽर्थः यज्ञोद्दिष्टः यज्ञार्थमेव आरम्भो वेदेन यज्ञेऽद
ष्टइति पाठे यज्ञार्थमेव सृष्टः अनन्तरः सन्निहितः यज्ञादेव सर्वकामावाप्तिर्भवतीति भावः १० ११ १२ ॥

भांडउपकरणपात्रादि १३ १४ विंशोध्यायः २० अत्रैव क्षत्रियस्यैवानस्य धर्माश्रयणं दोषः पालनयागदानादिकं गुणाः ३
न्यस्मिन्नर्थे एव १ असंतुष्टो हि राजा प्रजाः पीडयत्यतः संतोषमेव स्तौति २ सा तुष्टिः सम्यक् प्रतितिष्ठति येन तत्तदाहृ यदेति
यदा प्रसीदति तदा तुष्टिः प्रतितिष्ठतीति संबंधः कदा प्रसीदति यदा कामान् जाग्रदादिविषयान् संहरते आत्मनि प्रविला

आविक्षितः पार्थिवो वै मरुत्तः स्वृद्ध्या शक्रं योजयद्देवराजं यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा यस्मि
न्भांडं कांचनं सर्वमासीत् हरिश्चंद्रः पार्थिवेंद्रः पार्थिवेंद्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभाग्वीतशो
कः ऋद्ध्या शक्रं योजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यं १४ इतिश्रीमहाभा
रते शांतिपर्वणि राजधर्मे देवस्थानवाक्ये विंशोध्यायः २० देवस्थान अत्रैवोदाहरंतीम
मितिहासं पुरातनं इंद्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः १ संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः पर
मं सुखं तुष्टेर्न किंचित्परतः सा सम्यक् प्रतितिष्ठति २ यदा संहरते कामान् कूर्मोंगानी
व सर्वशः तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति ३ न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न
बिभ्यति कामद्वेषौ च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ४ यदासौ सर्वभूतानां न द्रुह्यति न कां

पयति तदात्मज्योतिः स्वयंज्योतिरात्मा चात्मन्येव स्वरूप एव प्रसीदति कुदृष्टदर्शनदृष्पादिभेददर्शनरूपं मलं त्यजति ३ न बिभे
ति द्वितीयाभावात् अस्मान्न बिभ्यति अस्य निष्क्रियत्वात् समायो वृत्त्यानेन कामक्रोधौ जयति ४ यदा काले ५ ॥

एवमितिभूतानिअधिकारिजीवाः यथायथायेनयेनप्रकारेणयद्यत्कर्मयज्ञादिकंवासगुणोपासनंवासांगंख्ययोगंवाक
रोतितत्तत्कर्मतथातथातेनतेनप्रकारेणफलानात्मआविर्भूतंआत्मनास्वानुभवेनपश्यंति एतेनत्वंयथायथोपास्तेतेतथै
तःप्रेत्यभवतीतिश्रुतेरर्थोदर्शितः तस्मात्सर्वेभ्योभयंददत्त्वंयविदत्यभयंददभयंविंदतीतिबुध्यस्व सम्यक्प्रजापल
नेनत्वमप्यभयंप्राप्स्यहीतिभावः ६ अन्यइति सामप्रीतिव्यायाममयत्न अपरेएकंध्यानेनप्रशंसंतिइतिनअपितप्रशंसं

एवंकौंतेयभूतानितंतंधर्मंतथातथा तदात्मनाप्रपश्यंतितस्मात्त्वंशृणुभारत ६ अन्येसाम
प्रशंसंतिव्यायाममपरेजनाः नैकंनचापरेकेचिदुभयंचतथापरे ७ यज्ञमेकेप्रशंसंतिसं
न्यासमपरेजनाः दानमेकेप्रशंसंतिकेचिच्चैवप्रतिग्रहं ८ केचित्सर्वंपरित्यज्यतूष्णींध्यायं
तआसतेराज्यमेकेप्रशंसंतिप्रजानांपरिपालनं ९ हत्वाछित्वाचभित्वाचकेचिदेकांत
शीलिनः एतत्सर्वंसमालोक्यबुधानामेषनिश्चयः १० अद्रोहेणैवभूतानांयोधर्मःसता
तामतः अद्रोहःसत्यवचनंसंविभागोदयादमः ११ ॥

त्येव उभयंसामव्यायामौएक त्येव अवस्थामे
देनप्रशंसंति अपरेतथैवप्रशंसंति प्राणयानमेकंत्तेयं ७ पंचाग्नेतान्यत्तान्विहाणेतियज्ञेतित्रिभिः यज्ञसंन्यासदा
नैर्देवसर्वभूतविप्राणांप्रीतिर्भवति प्रतिग्रहंप्रजाभ्योयजमानेभ्योवाद्रव्यायामहरूपंमेहाःप्रशंसंति ८ सर्वपरित्यागेनत्वेकं
केचित् एकेचैवेतिपादत्रयेणसामव्यायामौएकस्येवाह ९ अंत्यपत्तमाहकेचिदेकांतशीलिनः १० सिद्धांतमाहअद्रो

श्री० शां० रा० टी० ३८

प्रजनंपुत्रोत्पादनं प्रधानंचासौरहस्यश्चेतिसमासः १२ १३ प्रग्रहेसंग्रहे १४ १५ श्रावणेनशास्त्रश्रवणादिहितेन १६ १९ २०

प्रजनंस्वेषुदारेषुमार्दवंह्रीरचापलं एवंधर्मंप्रधानेष्टंमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् १२ तस्मादेतत्प्रयत्ने
नकौंतेयपरिपालय योहिराज्येस्थितःशश्वद्वशीतुल्यप्रियाप्रियः १३ क्षत्रियोयज्ञशिष्टाशीरा
जशास्त्रार्थतत्त्ववित् असाधुनिग्रहरतःसाधूनांप्रग्रहेरतः धर्मवर्त्मनिसंस्थाप्यप्रजावर्तेतधर्मतः
पुत्रसंक्रामितश्रीश्चवनेवन्येनवर्तयन् १५ विधिनाश्रावणेनैवकुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः यएवंव
र्तेतराजाराजधर्मविनिश्चितः १६ तस्यायंचपरश्चैवलोकःस्यात्सफलोनृपः निर्वाणंहिसुदुः
प्राप्यंबहुविघ्नंचमेमतं १७ एवंधर्ममनुक्रांताःसत्यदानतपःपराः आनृशंस्यगुणैर्युक्ताःकाम
क्रोधविवर्जिताः १८ प्रजानांपालनेयुक्ताधर्ममुत्तममास्थिताः गोब्राह्मणार्थेयुध्यंतःप्राप्ताग
तिमुत्तमां १९ एवंरुद्राःसवसवस्तथादित्याःपरंतप साध्याराजर्षिसंघाश्चधर्ममेतंसमाश्रि
ताः अप्रमत्तास्ततःस्वर्गंप्राप्ताःपुण्यैःस्वकर्मभिः २० इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध
र्मेदेवस्थानवाक्यंएकविंशोऽध्यायः २१ वैशंपायनउ० अस्मिन्नेवांतरेवाक्यंपुनरेवार्जुनोब्रवी
त् विषण्णमनसंज्येष्ठमिदंभ्रातरमच्युतम् १ तत्रधर्मेणधर्मज्ञप्राप्यराज्यंसुदुर्लभं जित्वा
चारीन्नरश्रेष्ठतप्यतेकिंभृशंभवान् २ ॥ १ २ ॥

एकविंशोऽध्यायः २१ अस्मिन् अच्युतंधर्मात्

३ त्यागः संन्यासः ४ ५ ६ यत्तः आत्मयत्तः समाधिविंतियावत् ७ ८ दंशितः सन्नद्धः ९ ० ब्रह्मणः कश्यपस्य

क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं मतं विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मविधिः स्मृतः ३ ब्राह्मणा
नां तपस्त्यागः श्रेष्ठधर्मविधिः स्मृतः क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो ४ क्षात्रधर्मो म
हारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे ५ ब्राह्मणस्यापि चेद्राज
न् क्षत्रधर्मेण वर्त्ततः प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवं ६ न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो म
नुजेश्वर क्षत्रियस्य विधीयंते न परस्वोपजीवनं ७ स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ रा
जा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ८ त्यक्त्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि क्षत्रिय
स्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभं ९ जित्वारीन् क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकंटकं विजितात्मा म
नुष्येंद्र यज्ञदानपरो भव ० इंद्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाभवत् ज्ञातीनां पापवृत्ताना
जघान नवतीर्नव ११ तच्चास्य कर्म पूज्यं च प्रशस्यं च विशांपते तेनेंद्रत्वं समापेदे देवानामिति
नः श्रुतं १२ स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः यथैवेंद्रो मनुष्येंद्र चिराय विगतज्वरः

नवतीर्नव दशाधिकं शताष्टकं ११ इंद्रत्वं पेश्वर्यं १२ १३ मा त्वमेवं गते किंचिच्छोचेथाः क्षत्रियर्षभ गतास्ते क्ष

१५ द्वाविंशः २२ एवमुक्तस्तु १ गार्हस्थ्यं गृहस्थस्यायं गार्हस्थ्यः तं २ नवतत्रियत्वात् अरण्यं संन्यासः ३ ४ ५ दुर्बला

भवितव्यं तथा तच्च यद्दृष्टं भरतर्षभ दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुं १५ इति श्रीमहाभारते।
शांतिपर्वणि राजधर्मे॰ अर्जुनवाक्यं द्वाविंशोऽध्यायः २२ वैशंपायन उ॰ एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशे
न पांडवः नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् १ व्यास उ॰ बीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेत
द्युधिष्ठिर शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः २ स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ३ गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा भृत्याश्चै
वोपजीवंति तान्भरस्व महीपते ४ वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप गृहस्थैरेव धार्यंते तस्मा
च्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ५ सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः तं चराद्य विधिं पार्थ दुश्चरं दुर्बले
न्द्रियैः वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत् पितृपैतामहं राज्यं धुर्यवद्वोढुमर्हसि ७ तपो य
ज्ञः क्षमा विद्या भैक्षमिंद्रियसंयमः ध्यानमेकांतशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानं च शक्तितः ८ ब्राह्मणा
नां महाराज चेष्टाः संसिद्धिकारिकाः क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ९ यज्ञो विद्या समु

निग्रजितानि वतानी इंद्रियाणि तैः ६ ७ विद्या आत्मनो संगतव ज्ञानं ज्ञानं शास्त्रविषयं ८ ९ ध्यानम् समंतात् तोषः श्रियं प्रति दंडया

॥ ८ विलशयान्मूषकान् अप्रवासिनंगृहादिसंगिनं १५ १८ बाहुदानदीमहत्तत्समीपे १९ २१ विस्रब्धोममैवेतानीति

वेदज्ञानंतथाकृत्स्नंतपःसुचरितंतथा द्रविणोपार्जनंभूरिपात्रेचप्रतिपादनं ११ एतानिराज्ञांक
र्माणिसुकृतानिविशांपते इमंलोकममुंचैवसाधयंतीतिनःश्रुतं १२ एषांज्यायस्तुकौंतेय
दंडकारिकाः अपिगाथामिमांचैवबृहस्पतिरगायत्) धारणमुच्यते बलंहिक्षत्रियेनित्यंबलेदंडः
समाहितः १३ एताविद्याःक्षत्रियाणांराजन्संसिद्धिकारिकाः अपिगाथामिमांचैवबृहस्पतिरगाय
त १४ भूमिरेतौनिगिरतिसर्पोविलशयानिव राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं १५ सुद्युम्न
श्चापिराजर्षिःश्रूयतेदंडधारणात् प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा १६ युधिष्ठिर॰ भग
वन्कर्मणाकेनसुद्युम्नोवसुधाधिपः संसिद्धिंपरमांप्राप्तः श्रोतुमिच्छामितंनृप १७ व्यासउ॰ अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं शंखश्चलिखितश्चास्तांभ्रातरौसंशितव्रतौ १८ तयोरावसथा
वास्तांरमणीयौपृथक्पृथक् नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौबाहुदामनु १९ ततःकदाचिल्लिखितःशं
खस्याश्रममागतः यदृच्छयाथशंखोपिनिष्क्रांतोभवदाश्रमात् २० सोभिगम्याश्रमंभ्रातुःशंख
स्यलिखितस्तदा फलानिपातयामाससम्यक्परिणतान्युत २१ अभ्युपादायविस्रब्धोभक्षयामा
ससद्विजः तस्मिंश्चभक्षयत्येवशंखोप्याश्रममागतः २२

निश्चयवान् २२ ॥

श्री० शां० रा० टी० ४०

२३ २४ २५ इदंभवतांकृतंहेपार्थिवसत्तममयाऽदत्तादानंकृतमितिअसौराज्ञेकथयस्वेतिसंबन्धः २६ २८ अंतपाले
भ्यःद्वारपालेभ्यः २९ ३० करिष्यइतिसंधिरार्षः ३१ अनिसृष्टानिअदत्तानिगृह्णाणोज्येष्ठभ्रात्रा ३२ यथादण्डधारणोराजाप्र

भवत्यंततस्तंदृष्ट्वाशंखोभ्रातरमब्रवीत् कुतःफलान्यवाप्तानिहेतुनाकेनखादसि २३ सोऽब्रवीद्भ्रात
रंज्येष्ठमुपस्पृश्याभिवाद्यच इतएवगृहीतानिमयेतिप्रहसन्निव २४ तमब्रवीत्तथाशंखस्तीव्ररोषसमा
न्वितः स्तेयंत्वयाकृतमिदंफलान्याददतास्वयं २५ गच्छराजानमासाद्यस्वकर्मकथयस्ववै अदत्तादानमेवं
हिकृतंपार्थिवसत्तम २६ स्तेनंमांत्वंविदित्वाचस्वधर्ममनुपालयन् शीघ्रंधारयचौरस्यममदण्डंनराधि
प २७ इत्युक्तस्तस्यवचनात्सुद्युम्नंसनराधिपं अभ्यगच्छन्महाभागोलिखितःसंशितव्रतः २८ +स्या ६
सुद्युम्नस्त्वंतपालेभ्यःश्रुत्वालिखितमागतं अभ्यगच्छत्सहामात्यःपद्भ्यामेवजनेश्वरः २९ तमब्रवीत्स
मागम्यसराजाधर्मवित्तमं किमागमनमाचक्ष्वभगवन्कृतमेवतत् ३० एवमुक्तःसविप्रर्षिःसुद्युम्न
मिदमब्रवीत् प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिश्रुत्वातत्कर्तुमर्हसि ३१ अनिसृष्टानिगुरुणाफलानिमनुजा
धिप भक्षितानिमहाराजतत्रमांशाधिमाचिरं ३२ सुद्युम्न उ० प्रमाणंचेन्मतोराजाभवतोदण्डधार
णे अनुज्ञायामपितथाहेतुःस्याद्ब्राह्मणर्षभ ३३ सभवानभ्यनुज्ञातःशुचिकर्मामहाव्रतः ब्रूहिका
मानतोऽन्यांस्त्वंकरिष्यामिहितेवचः ३४ ॥ माणंतथाऽनुज्ञायामपिहेतुःप्रमाणं ३३ शुचिकर्मामदनुज्ञये ४०
वशोधितदोषः श्रुतकर्माश्रावितकर्माकीर्तनेनापिदोषानपैतीत्यर्थः ३४ ॥

३५ ३६ ३७ ममंमामयावानहृष्यसे तेनत्वया निष्कृतिःप्रायश्चित्तं ३८ ३९ उदकस्यग्रहार्थप्रयोजनंआचमनादिकार्यमितिशे

व्यासउवाच सञ्चोद्यमानोब्रह्मर्षिःपार्थिवेनमहात्मना नान्यंसवरयामासतस्माद्दण्डादृतेवरं ३५
ततःसपृथिवीपालोलिखितस्यमहात्मनः करौप्रच्छेदयामासधृतदण्डोजगामसः ३६ सगत्वा
भ्रातरंशंखमार्तरूपोब्रवीदिदं धृतदण्डस्यदुर्बुद्धेर्भवांस्तत्क्षन्तुमर्हसि ३७ शंखउ॰ नकुप्येतवधर्म
ज्ञनत्वंदूषयसेमम धर्मस्तुतेव्यतिक्रान्तस्ततस्तेनिष्कृतिःकृता ३८ सगत्वाबाहुदांशीघ्रंतर्पया
स्वयथाविधि देवान्ऋषीन्पितॄंश्चैवमाचाधर्मेमनःकृथाः ३९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशंखस्यलि
खितस्तदा अवगाह्यापगांपुण्यामुदकार्थंप्रचक्रमे ४० प्रादुरास्तांततस्तस्यकरौजलज
सन्निभौ ततःसविस्मितोभ्रातुर्दर्शयामासतौकरौ ४१ ततस्तमब्रवीच्छंखस्तपसेदंकृतंमया
माचतत्रविशंकाभूद्दैवमत्रविधीयते ४२ लिखितउ॰ किंनुनाहंत्वयापूतःपूर्वमेवमहाद्युते
यस्यतेतपसोवीर्यमीदृशंद्विजसत्तम ४३ शंखउवाच एवमेतन्मयाकार्यंनाहंदण्डधरस्तव
सचपूतोनरपतिस्त्वंचापिपितृभिःसह ४४ व्यासउवाच सराजापांडवश्रेष्ठश्रेयानेतेनकर्मणा
प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा ४५ एषधर्मःक्षत्रियाणांप्रजानांपरिपालनं उत्पा

षः ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ॥ थोन्यामहाराजमास्मशोकेमनःकृथाः ४६ ॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह ४१ अध्यायः २२ पुनरेव १ स्वधर्मइतिराज्यंकर्तव्यमित्युक्तंभ्रात्रादीनामानृण्या।
भ्रातृवधस्याहितवाक्यंश्रृणुधर्मज्ञसत्तम दंडएवहिराजेन्द्रक्षत्रधर्मोनमुंडनं ४१ इतिश्रीमहाभार
तेशांतिपर्वणिराजधर्मेव्यासवाक्यंद्वाविंशोध्यायः २२ वैशंपायनउवाच पुनरेवमहर्षिस्तं
कृष्णद्वैपायनोमुनिः अजातशत्रुंकौंतेयमिदंवचनमब्रवीत् १ अरण्येवसतांतातभ्रातृणांतेम
नस्विनां मनोरथामहाराजयेतत्रासन्युधिष्ठिर २ तानिमेभरतश्रेष्ठप्राप्नुवंतुमहारथाः प्रशा
धिपृथिवींपार्थययातिरिवनाहुषः ३ अरण्येदुःखवसतीरनुभूतास्तपस्विभिः दुःखस्यांतेनर
व्याघ्रसुखान्यनुभवंतुवै ४ धर्ममर्थंचकामंचभ्रातृभिःसहभारत अनुभूयततःपश्चात्प्रस्था
तासिविशांपते ५ अर्थिनांचपितॄणांचदेवतानांचभारत आनृण्यंगच्छकौंतेयतत्सर्वंचकरि
ष्यसि ६ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यांयजस्वकुरुनंदन ततःपश्चान्महाराजगमिष्यसिपरांगतिं ७
भ्रातृंश्चसर्वान्क्रतुभिःसंयोज्यबहुदक्षिणैः संप्राप्तःकीर्तिमतुलांपांडवेयभविष्यसि ८ वि
घुतेपुरुषव्याघ्रवचनंकुरुसत्तम श्रृणुष्वैवंयथाकुर्वन्नधर्माच्च्यवसेनृप ९ आददानंचविजयंवि
ग्रहंचयुधिष्ठिर समानधर्मकुशलाःस्थापयंतिनरेश्वरं १० धर्ममपितत्कर्तव्यमित्याह अरण्यइत्यादिना
२ ४ ८ वचनंहिंसाप्रधानःक्षत्रधर्मोमेमास्त्वित्येवंरूपंदेकुरुसत्तम ९ आददानस्यपरस्वापहर्तुः समानधर्मः अविग्र

सोधर्मः तत्कुशलाः स्थापयंतिप्रवर्तयंतिभक्तयापूर्वकंस्थापयंतीत्यर्थः
इति शांतिपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

मर्षयतेदस्यूनपिनरेति एतस्मात्ज्ञेनपापेन ११ १२ आतिष्ठनइतिच्छेदः धर्मशास्त्राणांनिग्रहादतिलंघनात् जातादय
मानहेतोःच्यवते तानिग्रनुरूप्यन्नपेतभीश्चभवति १३ १४ १५ १६ गांवाचंमिमतेविचारयंतितेगोमिनोब्रह्मकर्मा

देवकालप्रतीतीयोदस्यून्मर्षयतेनृप शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनेनसाह्विसः ११ आदायबा
लिषष्ठांगंयोराष्ट्रंनाभिरक्षति प्रतिगृह्णातितत्पापंचतुर्थांशेनभूमिपः १२ निबोधचयथातिष्ठन्
धर्मान्नच्यवतेनृपः निग्रहात्धर्मशास्त्राणामनुरूप्यन्नपेतभीः १३ कामक्रोधावनादृत्यपितेवसम
दर्शनः शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनेनसाह्विसः १४ दैवेनाभ्याहतोराजाकर्मकालेमहाद्युते न
साधयतियत्कर्मनतत्राहुरतिक्रमं तदस्याबुद्धिपूर्वेवानिग्राह्यापवशात्रवः पापैःमदनमंदत्या
द्वाष्ट्रगुणंपचकारयेत् १६ शूराश्चार्याश्चसत्कार्याविद्वांसश्चयुधिष्ठिर गोमिनोधनिनश्चैवपरिपा
ल्याविशेषतः १७ व्यवहारेषुधर्मेषुयोक्तव्याश्चबहुश्रुताः गुणायुक्तोपिनैकस्मिन्विश्वसेतविच
क्षणाः अरक्षिताडुर्विनीतोमानीस्तब्धोथमत्सरकः एनसायुज्यतेराजादुर्दान्तइतिचोच्यते १९ ये
रक्ष्यमाणाहीयंतेदैवेनाभ्याहतानृप तस्करैश्चापिमर्ष्यतेसर्वंतद्राजकिल्बिषं २० ॥

कांडार्थविदोब्राह्मणाः गोमंतोधनिनोवैश्याः १७ १८ स्तब्धोमान्यानमानयन् अथमत्सरकःगुणेषुदोषदृष्टिः १९
येजनाः दैवेनअवर्षणादिना २० ॥

मंत्रनीतिसहायाद्युपेते पुरुषकारे कृतेपियदि जनाः हीयंते म्रियंते वा तर्हि राज्ञः अधर्मोनास्तीत्यर्थः २१ २२ २३ शत्रून्हत्वा प्राप्य ततः शत्रोः सकाशादाजौ हतस्य वधं प्राप्तस्य तत्र हेतुरसहायस्येति २४ यत्कर्म कर्तव्यं तत्कर्म कृत्वेति संबन्धः २५

स्वे मंत्रिते सुनीते च सर्वतश्चोपपादिते पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर २१ विच्छिद्यंते समारब्धाः सिध्यंते चापि दैवतः कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवं २२ अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमां यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पांडव २३ शत्रून्हत्वा हतस्याजौ शूरस्याक्लिष्टकर्मणः असहायस्य संग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर २४ यत्कर्म वै निग्रहे शात्रवाणां योगश्चाग्र्यः पालने मानवानां कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं सुयुद्धाद्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके २५ संत्यक्तात्मा समरेष्वाततायी शस्त्रैश्छिन्नो दस्युभिर्वध्यमानः अश्वग्रीवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्थो मोदते स्वर्गलोके २६ धनुर्यूपो रशना ज्या शरः स्रुक्स्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यं रथो वेदी कामजो युद्धमग्निश्चातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुख्यः २७ हुत्वा तस्मिन्यज्ञवह्नावथारीन्पापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी प्राणान्हुत्वा चावभृथे रणे स वाजिग्रीवो मोदते देवलोके २८

२६ कामजः क्रोधो यो युद्धं युद्धस्थलभूतः अग्निः चातुर्होत्रं ब्रह्माद्या ऋत्विजः चतुरश्चत्वारः २७ २८ ॥

सत्यक्तात्मात्यक्ताहंकारः २९ योगः क्रियायां उत्साहः न्यासाः अभिमानत्यागाः तैर्युक्तः दैवीं सिद्धिं यज्ञादिक्रियामन्या
दीयां मानुषीं च सिद्धिं दंडनीतिं महीं च पालयित्वेति योजना स्वयं च यज्ञशीलः ३१ मानुषं लोकमिति संबन्धः नतु त्यजांश्र

राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा सर्वांल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी वाजिग्री
वो मोदते देवलोके ३० दैवीं सिद्धिं मानुषीं दंडनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीं च तस्माद्राजा धर्मशी
लो महात्मा वाजिग्रीवो मोदते लोके ३१ विद्वांस्त्यागी श्रद्दधानः कृतज्ञस्त्यक्त्वा लोकं मानुषं कर्म कृ
त्वा मेधाविनां विदुषां संमतानां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ३१ सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधी
त्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा महात्मा चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे वाजिग्रीवो मोदते देवलोके ३२
जित्वा संग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् युक्त्या दंडं धारयित्वा प्रजानां
युद्धे क्षीणो मोदते देवलोके ३३ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः सन्तो विद्वांसश्चार्हयन्त्यर्हणीयं स्वर्गं
जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ३४ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि
राजधर्मव्यासवाक्यं चतुर्विंशोऽध्यायः २४ वैशंपायन उ० द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये
व्यासमामंत्र्य कौंतेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः १ युधिष्ठिर उ० न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः

योगादेः ३१ ३२ ३३ ३४ अध्यायः २४ द्वैपायनः कुपिते राज्यका श्रीणायति मनो मे घशोको मां हर्षयत्ययं २
रणात् १ हर्षयति शोकापहतो गुरूणां बंधूनां वा वाक्यं न शृणोमीति भावः २ ॥

वीरविहीनानांपतिहीनानां ३ ४ नलभ्यतेवीराभिर्वीरपत्नीभिरित्यर्थः नापिताभ्यःकश्चित्पतिंदातुंसमर्थोस्तीत्यर्थः

श्रुत्वावीरविहीनानामपुत्राणांचयोषितां परिदेवयमानानांशांतिनोपलभेत्वने ३ इत्युक्तःप्रत्यु
वाचेदंव्यासोयोगविदांवरः युधिष्ठिरंमहाप्राज्ञोधर्मज्ञोवेदपारगः ४ व्यासउ· नकर्मणालभ्यते
चेज्ययावानाप्यस्तिदातापुरुषस्यकश्चित् पर्याययोगाद्विहितंविधात्राकालेनसर्वंलभतेमनुष्यः
५ नबुद्धिशास्त्राध्ययनेनशक्यंप्राप्तुंविशेषैर्मनुजैरकाले मूर्खोपिचाप्नोतिकदाचिदर्थान्कालो
हिकार्यंप्रतिनिर्विशेषः ६ नाभूतिकालेषुफलंददंतिशिल्पानिमंत्राश्चतथौषधानि तानिवका
लेनसमाहितानिसिध्यंतिवर्द्धंतिचभूतिकाले ७ कालेनशीघ्राःप्रवहंतिवाताःकालेनवृष्टिर्ज
लदानुपैति कालेनपद्मोत्पलवज्जलंचकालेनपुष्यंतिनगावनेषु ८ कालेनकृष्णाश्चसिताश्च
रात्र्यःकालेनचंद्रःपरिपूर्णबिंबः नाकालतःपुष्पफलंद्रुमाणांनाकालवेगाःसरितोवहंति
९ नाकालमत्ताःखगपन्नगाश्चमृगद्विपाःशैलमृगाश्चलोके नाकालतःस्त्रीषुभवंतिगर्भा
नायांत्यकालेशिशिरोष्णवर्षाः १० नाकालतोम्रियतेजायतेवानाकालतोव्याहरतेचबालः
नाकालतोयौवनमभ्युपैतिनाकालतोरोहतिबीजमुप्तं ११ ॥ ५ कालेनलभतेनत्वकालेऽ तस्मात्प्राप

तिलाभकालोतीतइतिनताःशोच्याः विशेषंविगतंशेषंमस्यादितत्वविशेषंपुत्रादिकं ६ ददंतिददते ७ नगाःवृक्षाः

अस्तंगिरिंभानुरभ्युपैति १३ सेनजितापुत्रशोकार्त्तेनदुःखार्त्तेन १४ पर्यायःकालगतिः १४ नहिनस्तिनहन्यते हनना
ख्यकर्त्ताकर्मवानभवतितेनकर्त्रात्मवादश्चतार्किकलौकायतिकमतौक्रमेणानिरस्तौ १५ कश्चित्तार्किकः अपरःसां
ख्यःस्वभावतःचित्तस्तातःभूतानांदेहाद्याकाराणांप्रभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनियतौ आत्मानकर्त्तानाप्यकर्त्ताकिंतुस्व

नाकालतोभानुरुपैतियोगंनाकालतोस्तंगिरिमभ्युपैति नाकालतोहीयतेवर्द्धतेचचंद्रःसमु
द्रोपिमहोर्मिमाली १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं गीतंराज्ञासेनजितादुःखार्त्तेनयु
धिष्ठिर १४ सर्वानेवैषपर्यायोमर्त्यान्स्पृशतिदुःसहः कालेनपरिपक्वाहिम्रियंतेसर्वपार्थिवाः
घ्नंतिचान्यान्नरान्राजंस्तानप्यन्येतथानराः संज्ञैषालौकिकीराजन्नहिनस्तिनहन्यते १५ हं
तीतिमन्यतेकश्चिन्नहंतीत्यपिचापरः स्वभावतस्तुनियतौभूतानांप्रभवाप्ययौ १६ नष्टेधनेवादा
रेवापुत्रेपितरिवामृते अहोदुःखमितिध्यायन्दुःखस्यापचितिंचरेत् १७ सकिंशोचसिमूढः
सन्शोच्यान्किमनुशोचसि पश्यदुःखेषुदुःखानिभयेषुचभयान्यपि १८

सत्तामात्रेणमहाह्रदस्त
रंगाणामिवचयश्चभूतानांउत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरितिभावः १६ १७ मोध्यायन्ध्यायन्नेवापचितिंप्रतीकारंचरेत्तनतु
अध्यायन् शोच्यान्शोकाक्रांतान्बालविधवयादुःखितात्सल्यान्दुःखेषुशोकजेषुमनस्तापेषु दुःखानिशिरस्तापादु
नादीनि दुःखोदर्हिणीकराणांमूढकार्यमित्यर्थः १८

श्री·
शां·रा·
टी·
४४

मोहनिवृत्तेरेवविमाह आत्मेति अयंव्यावहारिकआत्मा अहंप्रत्ययविषयःसोपिममस्वरूपंनमत्तः पृथग्भूतत्वात् सर्वापृथि
वीतिसर्वप्रपंचोपलक्षणंसर्वंवाममैवस्वरूपं यथाहंसर्वस्मादन्यस्सर्वात्माचतथान्योपीत्याह यथेति एवमद्वैतात्मतत्वंपश्यन्ना
मुह्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तरतिशोकमात्मविदिति १९ २० यानिप्रियाणितान्येवकालेदुःखानिभवंतियानिद्वेष्याणि

आत्मापिचायंनममसर्वावापृथिवीमम यथाममतथान्येषामितिपश्यन्नमुह्यति १९ शोकस्था
नसहस्राणिहर्षस्थानशतानिच दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं २० एवमेतानिकालेनप्रि
यद्वेष्याणिभागशः जीवेषुपरिवर्त्तंतेदुःखानिचसुखानिच २१ दुःखमेवास्तिनसुखंतस्मात्तदु
पलभ्यते तृष्णार्त्तिप्रभवंदुःखंदुःखार्त्तिप्रभवंसुखं २२ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसु
खं ननित्यंलभतेदुःखंननित्यंलभतेसुखं २३ सुखमेवहिदुःखांतंकदाचिद्दुःखतःसुखं त
स्मादेतद्द्वयंजह्याद्यइच्छेच्छाश्वतंसुखं २४ यन्निमित्तंभवेच्छोकस्तापोवादुःखमूर्छितः।
आयासोवापियन्मूलस्तदेकांगमपित्यजेत् २५ ॥

तान्येवसुखानि तस्माद्वातजडस्यताडनमिवसर्वंदुःखमेवमोहात्सुखवद्विभातीत्यर्थः २१ तृष्णायायाआर्त्तिरनवस्थिता
चित्तत्वात्तज्जंदुःखं दुःखस्यार्त्तिःविनाशस्तज्जंसुखं २२ संततेयंसुखदुःखधारा उत्पत्तस्त्याज्यैवेत्याह सुखस्येत्या
दिना २३ २४ दुःखमूर्छितःदुःखेनवर्द्धितःएकांगमपिसर्पदष्टांगुष्ठवत् किमुतवाह्यंराज्यादीतिभावः २५ ॥

४४

हृदयेनशोकमूलेन २६ प्रियंअचरन्नकुर्वन् केनहेतुनाकथंकेनप्रकारेणकस्यसंबंधीतिज्ञास्यसि २७ मूढतमाः
प्रहतनरवजडाः बुद्धेःपरंब्रह्मगताःप्राप्ताः अंतरेत्वंप्रथमस्तेनभवसिमध्यमोपिमाभूरित्यर्थः २८ ३० येनत्वमादिति

सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाप्रियं प्राप्तंप्राप्तमुपासीतहृदयेनापराजितः २६ ईषदप्यंगदा
राणांपुत्राणामचराप्रियं ततोज्ञास्यसिकःकस्यकेनवाकथमेवच २७ येचमूढतमालोकेये
चबुद्धेःपरंगताः तएवसुखमेधंतेमध्यमःक्लिश्यतेजनः २८ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञोयुधिष्ठिरससे
नजित् परावरज्ञोलोकस्यधर्मवित्सुखदुःखवित् २९ परदुःखेनयोदुःखीनसजातुसुखीभवे
त् दुःखानांहिक्षयोनास्तिजायतेह्यपरात्परं ३० सुखंचदुःखंचभवाभवौचलाभालाभौम
रणंजीवितंच पर्यायतःसर्वमवाप्नुवंतितस्माद्धीरोनैवहृष्येन्नशोचेत् ३१ दीक्षाराज्ञःसयुद्
धमाहुर्योगंराज्येदंडनीत्याचसम्यक् वित्तत्यागोदक्षिणानांचयज्ञेसम्यग्ज्ञानंपावनानीतिवि
द्यात् ३२ रक्षन्राष्ट्रंबुद्धिपूर्वंनयेनसंत्यक्तात्मायज्ञशीलोमहात्मा सर्वांल्लोकान्धर्मदृष्ट्याच
रंश्चाप्यूर्ध्वंदेहान्मोदतेदेवलोके ३३ जित्वासंग्रामान्पालयित्वाचराष्ट्रंसोमंपीत्वावर्धयित्वाप्रजा
युक्त्यादंडंधारयित्वाप्रजानांयुद्धेक्षीणोमोदतेदेवलोके ३४

मित्रेनभवाभवौपेश्वर्यानेश्वर्ये ३१ दीक्षामितिरा
ज्ञोयागायोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धंपालनंक्रतोवित्तत्यागश्चेतितान्येवास्यपावनानीत्यर्थः ३२ संत्यक्तात्मानिरहंकारः ३३

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
४५

३५ ३६ पंचविंशः २५ अस्मिन्नेव १ ३ समयं अध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदं आश्रिताः आश्रमिणः ब्रह्मचारिण इत्यर्थः ४ ५
कार्याणि राजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि तत्त्वचसाऽनुष्ठेयानीत्यर्थः तथाहि धर्मो धर्मनिर्णयार्थं पर्षदमुपक्रमव्यपको वाध्यात्मवित्ता

समग्रवेदानध्याप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पू
तात्मा वै मोदते देवलोके ३५ यस्य वृत्तं नमस्यंति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः पौरजानपदामात्याः स रा
जा राजसत्तमः ३६ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे सेनजिदुपाख्याने पंचविंशः २५ वै
शंपाउ॰ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधीः अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः १ यदेत
न्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्धनस्येति तन्मृषा २ स्वाध्याययज्ञसं
सिद्धा दृश्यंते बहवो जनाः तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ३ ऋषीणां समयं शश्वद्ये रक्षं
ति धनंजय आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान्ब्राह्मणान्विदुः ४ स्वाध्यायनिष्ठान्हि ऋषीन्ज्ञाननिष्ठां
स्तथापरान् बुध्येथाः सततं चापि धर्मनिष्ठान्धनंजय ५ ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाड
व वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ६ अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत अरुणाः के

मरुति पर्षत्त्वेन वरणीय इति शेषः कव्यानीति पाठेपि आणादीषि ज्ञाननिष्ठे तवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ७ ॥
भ्यपवदेयानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानीत्येव वैखानसानां वानप्रस्थानां वचनं ६ अजादयो वालखिल्यवदृषीणां गणा वि

१
छ
४५

८ एतान्लघुरूपान् क्रियावतांकर्मिणां ९ उत्तरेणउत्तरतः स्थितं १० गतिद्वयादप्यधिकमाह संतोषइति संतोषः परवैराग्यं परमंसुखं कैवल्यं ११ साक्षात्तुष्टिः परवैराग्याभिधाउत्तमासिद्धिः विनीतक्रोधादिजयिनः सम्यक्प्रतितिष्ठतिरत्नस्यात

अवाप्यैतानिकर्माणिवेदोक्तानिधनंजय दानमध्ययनंयज्ञोनिग्रहश्चैवषड्ग्रहः ८ दक्षिणेनचयेपंथानमर्यमणोयेदिवंगताः एतान्क्रियावतांलोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहं ९ उत्तरेणतुपंथानंनियमाद्यंप्रपश्यसि एतेयोगवतांलोकाभांतिपार्थसनातनाः १० ततोनुरागातिपार्थप्रशंसंतिपुराविदः संतोषात्स्वर्गमाप्नोतिसंतोषात्परमंसुखं ११ तुष्टेर्नकिंचित्परमंसासम्यक्प्रतितिष्ठति क्रोधहर्षविनीतस्यसततंसिद्धिरुत्तमा १२ अत्राप्युदाहरंतीमागाथागीताययातिना याभिःप्रत्याहरेत्कामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः १३ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा १४ यदानभावंकुरुतेसर्वभूतेषुपापकं कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा १५ विनीतमानमोहस्त्वबहुसंगविवर्जितः तदात्मज्योतिषःसाधोनिर्वाणमुपपद्यते १६ इदंतुशृणुमेपार्थब्रुवतःसंयतेंद्रियः धर्ममन्येवृत्तमन्येधनमीहंतिचापरे १७ धनहेतोर्यईहेततस्यानीहागरीयसी भूयान्दोषोहिवित्तस्यपश्यधर्मस्तदाश्रयः १८ ॥

नेत्यर्थः १२ १५ आत्मज्योतिषः आत्मतत्त्वस्यनिर्वाणंमोक्षः १६ वृत्तंशीलं ईहंतिईहंते १७ धनहेतोःधर्माय वित्तस्यार्जनेइतिशेषः तदाश्रयोधर्माय

त्तादित्यात्सिन्नपिभूयान्दोषोस्ति १९ ॥

ईहमानेनधनार्थिना १९ सम्यक्साधुकर्म दुष्यतः द्रोहयुक्तानेवतद्धनं प्रैतिनत्वद्रोहानिति प्राहुः हिंसांविनाधनप्राप्तिर्नास्ती त्यर्थः प्राप्तमपियथातथं सर्वथाप्रतिकूलं नानाभयहेतुत्वात् २० संभिन्नवृत्तः संकीर्णस्वभावः वीतंभाविशोकंजंभयंयस्मात् सवीतशोकभयः अल्पेनधनेनहेतुनातृषितस्तस्माद्वान्मनुष्यन्तेनद्रोहेणजायमानांब्रह्महत्यांनबुध्यते लोभीअल्पार्थेपिब्रह्महत्यामर्जयतीत्यर्थः २१ दुर्लभंधनंप्राप्यानुकूलेभ्योदत्वादस्युभयादिवभृशमनुतप्यतेइतिसंबंधः

प्रत्यक्षमनुपश्यामित्वमपिद्रष्टुमर्हसि वर्जनंवर्जनीयानामीहमानेनदुष्करं १९ येवित्तमभिपद्यंतेसम्यक्तेषुदुर्लभं दुष्यतः प्रैतितत्प्राहुः प्रतिकूलंयथातथं २० यस्तुसंभिन्नवृत्तः स्याद्वीतशोकभयोनरः अल्पेनतृषितोदुष्यन्भ्रूणहत्यांनबुध्यते दुष्यंत्याददताभृत्यानित्यंदस्युभयाद्विव दुर्लभंचधनंप्राप्यभृशंदत्वानुतप्यते २२ अधनः कस्यकिंवाच्योविमुक्तः सर्वशः स्वा
वी देवस्वमुपगृह्यैवधनेनसत्यत्यागीभवेत् २३ तत्रगाथांयज्ञगीतांकीर्तयंतिपुराविदः त्रयी
मयाश्रितांलोकेयज्ञसंस्तरकारिका २४ ॥

वित्तव्ययेमहद्दुःखंभवतीत्यर्थः २२ देवस्वंतथाचैवार्षिकाधिकान्नोयः सद्विसोमंपिबेद्द्विजः प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नंवार्षिकंभवेदितिस्मृतेरल्पमपिसंचितंधनंदेवस्वमेवतदपिउपसंगृह्यदेवेभ्योप्रदत्त्वैवतेनतावतापिसत्यागीनभवेत् किंतुलाभालोभः प्रवर्त्ततइतिन्यायेनतस्माधिक्याद्दुःखमेवानुभवतीत्यर्थः २३ गाथांवैदिकजनेयज्ञप्रतिष्ठाकरी २४ ॥

तामाह यज्ञायेति २५ एतत्धनं स्वार्थं चानर्थ यज्ञार्थेपि २६ तस्मादिति धनस्वाम्यं कस्यापि नास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः
मागृधः कस्यस्विद्धनं फलितमाह श्रद्दधान इति २७ इत्याज्ञः प्रशास्ता माज्ञरित्यर्थः कार्यत्यागात्पूर्वे २८ अपात्रेषु धनेन

यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं तेना-
कामाय हितं प्रशस्तं २५ एतत्स्वार्थं च कौन्तेय धनं धनवतां वर धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थ-
मिति विद्धि तत् २६ तस्माद्बुध्यति पुरुषान् हि तत्कस्यचित् ध्रुवं श्रद्दधानस्ततो लोके दद्याच्चैव
यजेत च २७ लब्धस्य त्यागमेवाहुर्न भोगं न च संचयं तस्य किं संचयेनार्थः कार्ये ज्यायसि तिष्ठति
२८ ये त्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः २९ अन-
र्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपि दुष्करः ३० लब्धानामपि वि-
त्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनं ३१ इति श्रीमहाभारते शा-
न्तिपर्वणि राजधर्मे युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः २६ युधिष्ठिर उ० अभिमन्यौ हते बाले द्रौप-
द्यास्तनयेषु च धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ १ वृषसेने च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे
तथान्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे २ न च मुञ्चति मां शोको ज्ञातिघातिनमातुरं राज्यकामु-
कमत्युग्रं स्ववंशोच्छेदकारिणं ३ यस्याङ्के क्रीडमानेन मया वै परिवर्तितं स मया राज्यलुब्धेन

देयमित्याह ये इति २९ ३१ षड्विंशः २६ अभिमन्यौ १ वृषसेने कर्णपुत्रे नेव वृषसेनोपि स्पष्ट २ ३ ४ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
४०

५ ६ परस्यारुजं परस्यानोपीडकं ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ आमर्षयन् निश्वसन् १६ १७ ॥

यदाह्येनंविघूर्णन्तमपश्यंपार्थसायकैः कंपमानंयथावज्रैः प्रेक्षमाणंशिखंडिना ५ जीर्णंसिंहमि
वप्रांशुंनरसिंहंपितामहं कीर्यमाणंशरैर्दीप्तैर्दृष्ट्वामेव्यथितंमनः ६ प्राग्विसीदमानंचरथेपरर
थ्यारुजं घूर्णमानंयथाशैलंतदामेकश्मलोभवत् ७ यः सबाणधनुःपाणिर्योधयामासभार्ग
वं बहून्यहानिकौरव्यःकुरुक्षेत्रेमहामृधे ८ समेतंपार्थिवंक्षत्रंवाराणस्यांनदीसुतः कन्यार्थ
माह्वयद्वीरोरथेनैकेनसंयुगे ९ येनचोग्रायुधोराजाचक्रवर्तीदुरासदः दग्धश्चास्त्रप्रतापेन
समयायुधिघातितः १० स्वयंमृत्युंरक्षमाणःपांचाल्यंयःशिखंडिनं नबाणैःपातयामास
सोऽर्जुनेननिपातितः ११ यदैनंपतितंभूमावपश्यंरुधिरोक्षितं तदैवाविशदत्युग्रोज्वरोमां
मुनिसत्तम १२ येनसंवर्द्धिताबालायेनस्मपरिरक्षिताः समयाराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघाति
ना १३ अल्पकालस्यराज्यस्यकृतेमूढेनघातितः आचार्यश्चमहेष्वासःसर्वपार्थिवपूजि
तः १४ अभिगम्यरणेमिथ्यापापेनोक्तःसुतंप्रति तन्मेदहतिगात्राणियन्मांगुरुरभाषत स
त्यमाख्याहिराजंस्त्वंयदिजीवतिमेसुतः सत्यमामर्षयन्विप्रोमयितत्परिपृष्टवान् १६ कुं
जरंचान्तरंकृत्वामिथ्योपचरितंमया सुभृशंराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ७ ॥

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ अतिवेलमत्यर्थं २८ ॥

सत्यकंचुकमुत्सृज्य मया स गुरुराहवे अश्वत्थामा हत इति मयोक्तः कुंजरे हते १८ कांल्लो
कान्गमिष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं अघातयं च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनं १९ ज्येष्ठं भ्रात
रमत्युग्रं को मत्तः पापकृत्तमः अभिमन्युं च यद्बालं जातं सिंहमिवाद्रिषु २० प्रावेशयमहं लु
ब्धो वाहिनीं द्रोणपालितां तदाप्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुं २१ कृष्णं च पुंडरीका
दं किल्बिषी भ्रूणहा यथा द्रौपदी चापि दुःखार्त्ता पंचपुत्रैर्विनाकृता २२ शोचामि पृथि
वीं हीनां पंचभिः पर्वतैरिव सो ऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः २३ आसीन
एवमेवेदं शोचयिष्ये कलेवरं प्रायोपविष्टं जानीध्वमद्य मां गुरुघातिनं २४ जातिष्व
न्यास्वपि यथा न भवेयं कुलान्तकृत् न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथंचन २५ शोषयिष्ये
प्रियान्प्राणानिहस्थो ऽहं तपोधन यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः २६ सर्वे मामनु
जानीत त्यक्ष्यामीदं कलेवरं वैशंपायन उ॰ तमेवंवादिनं पार्थं बंधुशोकेन विह्वलं मैवमित्यब्र
वीद्व्यासो निगृह्य मुनिसत्तमः २७ व्यास उवाच अतिवेलं महाराज न शोकं कर्तुमर्हसि पुनरु
क्तं तु वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो २८ ॥

२९ ३॰ आलस्यं तत्काले सुखमेवमपि दुःखान्तं दाक्ष्यं तत्काले दुःखमेवमपि सुखोदयं भूतिरणिमादिः ३१ ३२ अत एव
कर्मभ्य एव कर्मणां त्यागो त्वं नेशः न प्रभुः ३३ सप्तविंशः २७ ज्ञाति अभ्युत्सिसृक्षतः त्यक्तुमिच्छतः १ २ ३ क

संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां ध्रुवाः बुद्बुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च २९ सर्वे क्ष
यान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं ३० सुखं दुः
खान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयं भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः कीर्त्तिर्दक्षे वसति नालसे ३१ नालं
सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योप्यलं धनं ३२ यथा सृ
ष्टोसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप ३३ इति श्रीमहा
भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे व्यासवाक्ये सप्तविंशोध्यायः २७ वैशम्पायन उ॰ ज्ञातिशोका
भितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् १ व्यास उ॰
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर २ अश्मानं
ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृप संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः ३ जनक उ॰
आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ४ ॥

ल्याणमिच्छता सुखादिकं कथं प्रतिपत्तव्यं केन प्रकारेण इष्टत्वेनानिष्टत्वेन उदासीनत्वेन वा ज्ञातव्यं ४ ॥

आत्मानंदेहं उत्पन्नमनुअनंतरंअव्ययथानेनैव देहस्वभावप्राप्ते सुखादौहर्षविषादौनकुर्वीतकिंतूदासीनैवेतिभावः ५
६ प्रसिच्यंतेख्यातिंनेष्यथंभवतीत्यर्थः ७ भोगान्भोग्यार्थान्यनादीन्विसृज्यभोगेननटनर्त्तकादिद्वाराव्ययीकृत्य
आदानंचौर्यं साधुहितं ८ असांप्रतंअयुक्तंयथास्यात्तथा इषुभिःप्रतिषेधयंतिघ्नंतीत्यर्थः लब्धाः व्याधाः ९ येचो

ऋषभोवाच उत्पन्नमिममात्मानंनरस्यानंतरंततः तानितान्यनुवर्त्तंतेदुःखानिचसुखानि
च ५ तेषामन्यतरापन्नोयद्यदेवोपपद्यते तदस्यचेतनामाशुहरत्यभ्रमिवानिलः ६ अभिजा
तोस्मिसिद्धोस्मिनास्मिकेवलमानुषः इत्येभिर्हेतुभिस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रसिच्यते ७ संप्रसक्तम
नाभोगान्विसृज्यपितृसंचितान् परिक्षीणाःपरस्वानामादानंसाधुमन्यते ८ तमतिक्रांतम
र्यादमाददानमसांप्रतं प्रतिषेधंतिराजानोलुब्धामृगमिवेषुभिः ९ येचविंशतिवर्षावात्रिंश
द्वर्षाश्चमानवाः परेणतेवर्षशतान्नभविष्यंतिपार्थिव ९ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभैषज्या
माचरेत् सर्वप्राणभृतांवृत्तंप्रेक्षमाणस्ततस्ततः ९ ॥

राश्चतेपरेणविंशत्यादिवर्षादूर्ध्वंवर्षशतान्शतवर्षपर्यंतंनभविष्यंतिनजीविष्यंतिचौर्यप्रसक्ताःसद्यएवमार्यंतइत्यर्थः ९ ते
षांदारिद्र्योत्थानां भैषज्यंप्रतीकारं तमेवाहसर्वेति दुःखदुःखाधिकान्यपेक्ष्यसुखेषुअपेक्ष्यसुखाधिकान् आत्मानंहृ
र्षशोकाभ्यांशत्रुभ्यामिवनाशयेदितिभावः ९ ॥

श्री० शां०रा० टी० ४९

विभ्रमो विपर्यासः अनिष्टेपीष्टबुद्धिरिष्टे चानिष्टबुद्धिरिति अनिष्टं पुत्रशोकादि तत्प्राप्तिर्वा १२ संस्पर्शजानि विषयसंग-
जानि १३ १४ १५ प्राप्तव्यं भोक्तव्यं १६ तेऽर्थाः जरादयः पदार्थाः ततोऽन्यथाऽजरत्वादिरूपेण ये मनुष्यस्य कान्ताः इ-

मानसानां च शरीराणां दुःखानां चित्तविभ्रमः अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते १२ एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं विविधान्युपवर्तन्ते यथा संसर्गजान्यपि १३ जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि १४ न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू हि मानवः अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधरां १५ सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते १६ पूर्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तमे वा नराधिप अवर्जनीयास्तेऽर्था वै कांक्षिताश्च ततोऽन्यथा १७ सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगश्च विप्रियैः अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते १८ प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं १९ गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते २० आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनं नियतं [सर्व]भूतानां कालेनैव भवत्युत २१ वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तः सुदुर्बलाः श्रीमन्तश्चापरे षण्ढाः विचित्रः कालपर्ययः २२ ॥

ष्टाः १७ विधानं अदृष्टं १८ प्राप्तिर्लाभो व्यायामः श्रमः अलाभ इति यावत् तयोर्योगः प्रतिष्ठितं विधानमित्यनुषज्यते १९ गं-
धेति फलस्था गन्धादयो निवर्तन्ते पूर्वे उत्तरे उपयान्ति तथैव सुखदुःखादीनि अप्रत्याख्येयान्यनुवर्तन्ते विद्वान् २०

सर्व ९

९ ४९

९

२३ २४ बुभुक्षाःक्षामसम्भ्रमाः २५ निर्माणोऽदृष्टे सेवनाकर्ममर्यादया अतिक्रामन्नतिपापीऽनिष्क्रान्तोनदृश्यतेकिं
तयापेनसद्योवसन्तएवकश्चिन्ननियाह्योनभवतीत्यपिदृश्यते २६ ३० असंगायुद्धविवादादयः अत्रमस्तगयादौ ३१ ३२ ह
कुलेजन्मतथावीर्यमारोग्यंरूपमेवच सौभाग्यमुपभोगश्चभवितव्येनलभ्यते २३ संतिपुत्राःसव
द्वेवादरिद्राणामनिच्छतां नास्तिपुत्रःसमृद्धानांविचित्रंविधिचेष्टितं २४ व्याधिरग्निर्जलंशस्त्रंबु
भुक्षाश्वापदोविष ज्वरश्चमरणंजंतोरुच्चाच्चपतनंतथा २५ निर्माणोयस्ययद्दृष्टंतेनगच्छतिसेत
ना दृश्यतेनाप्यतिक्रामन्ननिष्क्रांतोथवापुनः दृश्यतेचाप्यतिक्रामन्ननियाह्योथवापुनः २६ दृ
श्यतेहिध्रुवेवेदविनश्यन्नसमाश्रयः दरिद्रश्चपरिक्लिष्टःशतवर्षीजरान्वितः अकिंचनाश्चदृश्यं
तेपुरुषाश्चिरजीविनः समृद्धेवकुलेजातोविनश्यतिपतंगवत् २८ प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुं
शक्तिर्नविद्यते काष्ठान्यपिहिजीर्यंतेदरिद्राणांचसर्वशः २९ अहमेतत्करोमीतिमन्यतेकालचो =
दितः यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मापापमाचरेत् ३० मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंप्रसंगानिंदिताबुधैः दृ
श्यंतेपुरुषाश्चात्रसंप्रसक्ताबहुश्रुताः ३१ इतिकालेनसर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह स्पृशंतिसर्व
भूतानिनिमित्तंनोपलभ्यते ३२ वायुमाकाशमग्निंचचंद्रादित्यावहःक्षये ज्योतींषिसरितःशै
लान्कःकरोतिबिभर्तिच ३३ शीतमुष्णंतथावर्षंकालेनपरिवर्तते एवमेवमनुष्याणांसुखदुःखे
निमित्तंनोपलभामहेकिंतुअदृष्टनिमित्तमेवतदित्यर्थः ३२ यथाबाह्यादिरीश्वरकृतत्वादविनाश्यएवंदुःखमपीत्याहवायुमि

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
५॰

३५ ३६ उपस्थिताः सेविताः कालः मृत्युः ३७ पथि मार्गे ऽन्यैर्विहृद्दारादिभिः संगतं ज्ञेयं ३९ स्थापयेत् विचारेणेति शेषः
४॰ ४१ एवमिष्टवियोगे शोको न कार्य इत्युक्तं तदनंतरं नरकपातभयादपि शोको न कार्य इत्याह नदृष्टपूर्वमित्यादिना आ-

नौषधानि न मंत्राश्च न होमा न पुनर्जपाः त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवं ३५ यथा काष्ठं च का-
ष्ठं च समेयातां महोदधौ समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ३६ ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवाद्यै-
रुपस्थिताः ये चानाथाः परान्नादाः कालस्तेषु समक्रियः ३७ मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशता-
नि च संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ३८ नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् प-
थि संगतमेवेदं दारबंधुसुहृज्जनैः ३९ क्वासं क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः कस्मा-
त्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ४॰ अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ पथि संगतमे-
वैतद्भ्राता माता पिता सखा ४१ न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः आगमांस्त्वनतिक्रम्य
श्रद्धातव्यं बुभूषता ४२ कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिव-
र्गं चाप्युपाचरेत् ४३ सन्निमज्जज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे जरामृत्युमहाग्राहे न का-
श्चिदवबुध्यते ४४ ॥

गमैकगम्यः परलोकः आगमे च युद्धे शत्रुघातिनां स न श्यतीति दृष्टमतो ह्यप्येवं ते शोक इत्यर्थः ४२ धर्माणि धर्मावहानि
४३ ४४ ॥ रामायनमो नमः ॥

४५ ४६ नागाः गजाः उत्तमैः बलिष्ठैः ४७ ४८ अप्रधानंसंसारमार्गप्रवेशस्तिच्छेदः अभ्येति आविर्भवति ५० नित्यात्मपा
क्षेजीवाद्देहोत्पत्तिः अनित्यात्मपक्षेदेहाज्जीवोत्पत्तिर्वाभवतुसर्वथादारादिसंगमः पान्थसंगमतुल्यएवेत्यर्थः ५१ संवा

आयुर्वेदमधीयानाः केवलंसपरिग्रहाः दृश्यन्तेबहवोवैद्याव्याधिभिस्तुताः ४५ तेपिबन्तःक
षायांश्चसर्पींषिविविधानिच नमृत्युमतिवर्त्तन्तेवेलामिवमहोदधिः ४६ रसायनविदश्चैवसु
प्रयुक्तरसायनाः दृश्यन्तेजरयाभग्नानगानागैरिवोत्तमैः ४७ तथैवतपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यस
नेरताः दातारोयज्ञशीलाश्चनतरन्तिजरान्तकौ ४८ नह्यहानिनिवर्त्तन्तेनमासामासाःपुनःसमाः जा
तानांसर्वभूतानांनपक्षानपुनःक्षपाः ४९ सोऽयंविपुलमध्वानंकालेनध्रुवमध्रुवः नरोऽवशःस
मभ्येतिसर्वभूतनिषेवितं ५० देहोवाजीवतोऽभ्येतिजीवोवाभ्येतिदेहतः पथिसंगतमेवेदंदारैरन्यैश्च
बन्धुभिः नायमत्यन्तसंवासोलभ्यतेजातुकेनचित् अपिस्वेनशरीरेणकिमुतान्येनकेनचित् ५२
क्वनुतेऽद्यपिताराजन्क्वनुतेऽद्यपितामहाः नत्वंपश्यसितानद्यनत्वांपश्यन्तितेऽद्य ५३ नचैवपुरु
षोद्रष्टास्वर्गस्यनरकस्यच आगमस्तुसतांचक्षुर्नृपतेतमिहाचर ५४ चरितब्रह्मचर्योहिप्रजा
येतयजेतच पितृदेवमनुष्याणामानृण्यायादनसूयकः ५५ ॥

सः सहावस्थानं ५२ ५३ ५४ प्रजायेतपुत्रादीनुत्पादयेत् आनृण्यतहेतोः ५५ ॥

प्रजने प्रजोत्पादने हृदयव्यलीकं हृत्स्थं अप्रियं शोकं अनन्तं वा ममत्वाद्यध्यासं मुक्त्वा स्वर्गं च लोकं परं परमात्मानं वाराधयेत् ५६ समं रागद्वेषवर्ज्जं यथा स्यात्तथा धर्मं चरतः ५७ ५८ हे अच्युतेति स्वधर्मान्न च्युतोसीत्यर्थः तेत्वया ५९ अष्टाविंशः २८

प्रयत्नशीलः प्रजने निविष्टः प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः आराधयेत्स्वर्गमिमं च लोकं परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकं ५६ समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाप्याहरतो यथावत् प्रज्ञानधर्मस्य यशोभिवृद्धं तेषु सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ५७ इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु अश्मानमामंत्र्य विशुद्धबुद्धिर्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ५८ तथा त्वमप्यच्युत मुंच शोकमुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि त्वया हि धर्मेण मही जिता ते तां भुंक्ष्व कुन्तीसुत मावमंस्थाः ५९ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेष्वाश्मवाक्यं अष्टाविंशोध्यायः २८ वैशंपायन उ॰ अव्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः १ अर्जुन उ॰ ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव २ सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ३ वैशंपायन उ॰ एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना पर्यवर्त्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोच्युतः ४ अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः बाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधि

अव्याहरति हेत्वभावे पि शोकोबाधत इति विस्मयात् मौनमास्थिते १ २ तेवयं ३ पर्यवर्त्तत अभिमुखोभूत् ४ ५ ॥

भुजेरात्तः संप्रगृह्य हस्ते धृत्वा ६ व्याकोशं विकसितं ७ हृताः अस्मिन्नं पिपार्षः ८ लाभाग्रर्थाः ९ १२ मृतान्महानु
भावान् श्रुत्वा तान् वधूत शोचितुं नार्हसीति संबंधः १३ संजयस्य पुत्रः सहदेवः तस्य शोकेनार्त्तं सहदेवाय सार्जया

संप्रगृह्य महाबाहुर्भुजं चंदनभूषितं शैलस्तंभोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ६ मु
खे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचने व्याकोशमिव विस्पष्टपद्मं सूर्य इवोदिते ७ वासुदे
वः मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोकं त्वं गात्रशोषणं न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मि
न्रणाजिरे ८ स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने एवं ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता म
हारणे ९ सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा विजिता रणशोभिनः नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पा
तितः १० सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युधा वीरा महाहवे शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न तान्शोचितुमर्ह
सि ११ क्षत्रधर्मरताः शूराः वेदवेदांगपारगाः प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि १२
मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं १३ संज
यं पुत्रशोकार्त्तं यथायं नारदोऽब्रवीत् सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृंजय १४ अविमुक्ता
मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना महाभाग्यं पुरा राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु १५ ॥

येनिब्राह्मणात् १४
अविमुक्ता इति मरणेपि सुखादेर्वियोगो नास्तीति प्रायोपवेशनं व्यर्थमिति भावः महाभाग्यं महात्म्यं १५

उपादानं उपादातुं श्रोतुं योग्यं १८ ईषुः प्राप्तवन्तः मा गात इति वक्तः १९ यागं मा कुर्विति प्रत्याख्यातवान् २० २१ मरुत्तः परिवेष्टारो मरु
त्तस्यावसन्गृहे आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति श्रुतेरर्थं दर्शयति आविक्षितस्येति २३ अत्यरिच्यत येभ्यो याद

गच्छावयानं नृपते ततोऽङ्गः श्वः प्रदास्यसि एतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् १६ शममान
यसंतापं शृणु विस्तरशश्च मे क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमं १७ अग्रिमाणां हि तिभुजा उपा
दानं मनोहरं आविक्षितं मरुत्तं वै मृतं सृञ्जय शुश्रुम १८ यस्य सेन्द्राः सवरुणा बृहस्पतिपुरोगमाः
देवा विश्वसृजो राज्ञा यज्ञमीयुर्महात्मनः १९ यः स्पर्द्धयाजयच्छक्रं देवराजं पुरन्दरं शक्रप्रियैषी
यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः २० संवर्त्तो याजयामास यवीयान्स बृहस्पतेः यस्मिन्प्रशासति म
हीं नृपतौ राजसत्तम २१ अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चैत्यमालिनी २२ आविक्षितस्य वै सत्रे वि
श्वेदेवाः सभासदः मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्महात्मनः २३ मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोमम
पिबन्त ते देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः २४ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्व
या पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः २५ सहोत्रं चैवातिथिनं मृतं शुश्रुम सृञ्जय य
स्मिन्हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरं २६ ॥

दिणाः दत्तास्ताभिर्देवा कृमशकाया जाता इत्यर्थः २४ चतुर्भद्र
तरः चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि भद्राणि यस्मिन्स चतुर्भद्रः त्वयाऽवधिभूतेन त्वत्तोऽतिशयेन चतुर्भद्र इत्यर्थः २५

२७ ३१ चेत्यचेतनावान्भवजानीहीत्यर्थः संशाम्य त्वात्वा शांतो भवेत्यर्थः अवासृजत् यत्तार्थे उत्सृष्टवान्

सत्यनामा वसुमतीं यः प्राप्यासीज्जनाधिपः हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिन्जनपदेश्वरे २७
कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्छिंशुकानपि नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः २८
हिरण्यान्पातितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छपान् सहस्रशोऽथ शतशस्ततोस्मयदथ्योतिथिः
तद्धिरण्यमपर्यन्तमाहृतं कुरुजांगले ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ३० सचे
न्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ३१ अदक्षिणाम
यज्वानं श्वैत्यं संशाम्य माशुचः अंगं बृहद्रथं चैव मृतं सृंजय शुश्रुम ३२ यः सहस्रं सहस्रा
णां श्वेतानश्वानवासृजत् सहस्रं च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः ३३ ईजानो वितते
यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनां ३४ ईजानो वितते
यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनां ३५ गवां सहस्रानु
चरं दक्षिणामत्यकालयत् अंगस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ ३६ अमाद्यदिंद्रः सोमेन
दक्षिणाभिर्द्विजातयः यस्य यज्ञेषु राजेंद्र शतसंख्येषु वा पुरा देवान्मनुष्यानांधर्वानत्यपि।
च्यन्त दक्षिणाः न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति

अत्यकालयन्दत्तवान् ३४ ३६ ३८

श्री॰
मां॰ रा॰
टी॰
५३

समस्त्वग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसोमसंस्थास्ताः ४९ ५१ ५३ ५५ ५७

यदंगाः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थास्तु सप्त सः ४९ स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्य
तरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथा ५० शिबिमौशीनरं चैव मृतं सृंजय शुश्रुम य इमां पृथिवीं स
र्वां चर्मवत्समवेष्टयत् ५१ महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रे
णैकरथेन यः ५२ यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह तावतीः प्रददौ गाः स शिबि
रौशीनरोऽध्वरे ५३ नवोढारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः न भूतं न भविष्यं च सर्वराजसु सृं
जय ५४ अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिंद्रविक्रमात् अदक्षिणमयज्वानं मा पुत्रमनुतप्य
थाः ५५ स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ५६ भर
तं चैव दौष्यंतिं मृतं शुश्रुम सृंजय शाकुंतलं महात्मानं भूरिद्रविणसंचयं ५७ यो बद्ध्वा त्रिशतं
चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु सरस्वतीं विंशतिं च गंगामनु चतुर्दश ५८ अश्वमेधसहस्रेण राज
सूयशतेन च ईजे वा सुमहातेजा दौष्यंतिर्भरतः पुरा ५९ भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पा
र्थिवाः खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगंतुमशक्नुवन् ५० ॥

५८ ५९ महाकर्म भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदायुः पंच मानवा इति श्रुतेरर्थसंगृहीतानि भरतस्येति ५०

बह्वान्हयानितिपाठः वह्वं संख्याविशेषः अर्बुदपर्यायः यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहुशो गा विभेजिरे इति श्रुतेः ५१ ५६ व
र्षसहस्राणिः स्त्रियः वर्षसहस्रिकाः पुरुषाः ५७ ५९ द्रोणदुघाः द्रोणपरिमितं क्षीरं दुहन्तीति द्रोणः कलश इत्येके

परं सहस्रशो बह्वान्हयान्वेदीर्वितत्य च सहस्रयत्र पञ्चानां काण्वाय भरतो ददौ ५१ स चेन्मम
त्सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ५२ रामं दाशरथिं चैव मृतं शु
श्रुम सृञ्जय यो न्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ५३ विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्च
नाभवन् सदैवासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदन्वशात् ५४ कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि समपा
दयत् नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ५५ प्राणिनो नाप्सु मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदह
त् रुजा भयं न तत्रासीद्रामे राज्यं प्रशासति ५६ आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिकाः पु
रोगाः सर्वसिद्धार्था रामे राज्यं प्रशासति ५७ नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि कुतो नृणां ध
र्मनित्याः प्रजाश्चासन्रामे राज्यं प्रशासति ५८ सन्तुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः नराः
सत्यव्रताश्चासन् रामे राज्यं प्रशासति ५९ नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः सर्वा द्रोणदु
घा गावो रामे राज्यं प्रशासति ६० स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः दशाश्वमेधान्जारू
थ्यानाजहार निरर्गलान् ६१ युवा श्यामो लोहिताक्षो मातंग इव यूथपः आजानुबाहुः सुमु
खः सिंहस्कन्धो महाभुजः ६२ ॥

६० जारूथ्यान् स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणान्नित्यन्ये निरर्गलान् अवारित हयान् ६१

६३ ६४ चतुर्युजःचतुरश्वाः ६८ ६९ उपह्वरेसमीपे अंकेऊरौनिषसादआसांचक्रे तस्मात्योगात्साउर्वशी ऊरौआसीयस्याः

दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच अयोध्याधिपतिर्भूत्वारामोराज्यमकारयत् ६३ सचेन्म
मारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरस्तवैवमापुत्रमनुतप्यथाः ६४ भगीरथंचराजानंमृ
तंसृंजयशुश्रुमसृंजय यस्येंद्रोविततेयज्ञेसोमंपीत्वामदोत्कटः ६५ असुराणांसहस्राणिबहूनिसु
रसत्तम अजयद्बाहुवीर्येणभगवान्पाकशासनः ६६ यःसहस्रंसहस्राणांकन्याहेमविभूषि
ताः ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ६७ सर्वारथगताःकन्यारथाःसर्वेचतुर्युजः
शतंशतंरथेनागाःपद्मिनोहेममालिनः ६८ सहस्रमश्वाएकैकंहस्तिनंपृष्ठतोऽन्वयुः गवां
सहस्रमश्वेऽश्वेसहस्रंगव्यजाविकं ६९ उपह्वरेनिवसतोयस्यांकेनिषसादह गंगाभागीर
थीतस्मादुर्वशीह्यभवत्पुरा ७० भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुंयजमानंभगीरथं त्रिलोकपथगागंगा
दुहितृत्वमुपेयुषी ७१ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरस्तवैवमापुत्रमनुत
प्यथाः ७२ दिलीपंचमहात्मानंमृतंशुश्रुमसृंजय यस्यकर्माणिभूरीणिकथयंतिद्विजा
तयः ७३ यइमांवसुसंपूर्णांवसुधांवसुधाधिपः ददौतस्मिन्महायज्ञेब्राह्मणेभ्यःसमाहितः

सतियोगादुर्वशीत्यपेदितिकृत्स्नंत्ववर्णविपर्ययश्चपृषोदरादित्वात्ज्ञेयं ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ॥

७५ ७६ समयासमस्वराजसौवेणावादयदितिसंबंधः ७७ सम्मुत्तरद्वितिशेषः मांलत्पीकृत्येत्यर्थः ७८ ७९ शतधन्वानं शतं
अश्वेनतानमहर्तेत्यन्वयस्यतं शतधन्वानं मध्यमपदलोपीसमासः ८० ८१ ८२ पृषदाज्यंपदयिमिश्रमाज्यंकस्यचिदर्थेपुत्रोत्पादना

यस्येन्द्रयजमानस्ययज्ञेयज्ञेपुरोहितः सहस्रंवारणान्हैमानदक्षिणामत्यकालयत् ७५ यस्यय
ज्ञेमहानासीद्यूपःश्रीमान्हिरण्मयः तंदेवाःकर्मकुर्वाणाःशक्रज्येष्ठाउपाश्रयन् ७६ चषालेय
स्यसौवर्णेतस्मिन्यूपेहिरण्मये ननृतुर्देवगंधर्वाःषट्सहस्राणिसप्तधा ७७ अवादयत्तत्रवीणाम

मर्त्यं

ध्येविश्वावसुःस्वयं सर्वभूतान्यमन्यन्तममवादयतीत्ययं ७८ एतद्राज्ञोदिलीपस्यराजानोनानुचक्रिरे
यस्याभाहेमसंछन्नाःपथिमत्ताःस्मशेरते ७९ राजानंशतधन्वानंदिलीपंसत्यवादिनं येपश्य
न्समहात्मानंतेपिस्वर्गजितानराः ८० त्रयःशब्दानजीर्यंतेदिलीपस्यनिवेशने स्वाध्यायघोषो
ज्याघोषोदीयतामितिचैवत्रयः ८१ सचेन्ममारसंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्र
मन्वतप्यथाः ८ ८२ मांधातारंयौवनाश्वंमृतंशुश्रुमसंजय यंदेवामरुतोगर्भंपितुःपार्श्वादा
पाहरन् ८३ संवृद्धोयुवनाश्वस्यजठरेयोमहात्मनः पृषदाज्योद्भवःश्रीमांस्त्रिलोकविजयीनृपः
८४ यंदृष्ट्वापितुरुत्संगेशयानंदेवरूपिणं अन्योन्यमब्रुवन्देवाःकमयंधास्यतीतिवै ८५ ॥

यन्निर्मितं तत्
युवनाश्वेनपीतंतत्तरेतोरुधिरयोगंविनापितुरुदरेगर्भोभवत्पितुःपार्श्वंभित्वानिःसारितोदेवैरित्याख्यायिकार्थोत्रसूचितः ८३ ८४

श्री॰
भा॰ द्रो॰
टी॰
५५

६८ ६७ अङ्गापकेनशतंपलानिव्यवर्द्धतद्वादशसमोद्वादशवर्षतुल्यः द्वादशशतंपलानितुलितोवाऽभवत् एतावानेव

मामेवयास्यतीत्येवसिंहोथाभ्युपपद्यत मांधातेतिततस्तस्यनामचक्रेशतक्रतुः ८६ ततस्तप
यसोधारांपुष्टिहेतोर्महात्मनः तस्यास्येयौवनाश्वस्यपाणिरिन्द्रस्यचास्रवत् ८७ तंपिबन्पाणि।
मिन्द्रस्यशतमह्नाव्यवर्द्धत सआसीद्द्वादशसमोद्वादशाहेनपार्थिवः ८८ तमिमंपृथिवीसर्वाप
कृत्स्नांसमपद्यत धर्मात्मानंमहात्मानंशूरमिन्द्रसमंयुधि ८९ यस्यांगारंतुनृपतिंमरुत्तमसितं
गयं अंगंबृहद्रथंचैवमांधातासमरेजयत् ९० यौवनाश्वोयदांगारंसमरेप्रत्ययुध्यत विस्फा
रैर्धनुषोदेवाद्यौरभेदीतिमेनिरे ९१ यत्रसूर्यउदेतिस्मयत्रचप्रतितिष्ठति सर्वंतद्यौवनाश्वस्य
मांधातुःक्षेत्रमुच्यते ९२ अश्वमेधशतेनेष्ट्वाराजसूयशतेनच अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्म
णेभ्योविशांपते ९३ हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनं अतिरिक्तान्द्विजातिभ्योव्य
भजंस्त्वितरेजनाः ९४ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्य थाः

प्रायेणापक्वस्यपुरुषस्यभारोभवति ८८ अभेदितिन्ना ९१ ९२ मत्स्यान्हैरण्यानितिसंबंध ९३ ९४ ९५ ९६ ॥ ॥

शम्याः स्थूलबुध्नः काष्ठदंडः सबलवतातिक्षिप्तो यावतरहं पतेत्तावान्देशः शम्यापातः तावत्तांतरेणश्रुवः सरो यत्र तैर्वेदीकु
र्वाणो वसुंधरां पर्यगच्छत् परितः प्राप्त इत्यर्थः १७ १८ व्यभजत् पुत्रेभ्यो दत्तवान् १९ यदुद्रुह्युप्रभृ
तीनां तस्य तान्यदुद्रुह्युपुरोगान् ९ १ २ याजिनां यज्वनां राज्ञां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणानामातिथ्यार्थं प्रयुक्तयो

शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीं ईजानः क्रतुभिर्मुख्यैः पर्यगच्छद्वसुंधरां १७
इक्ष्वाकुस्तु सहस्रेण वाजपेयशतेन च तर्पयामास विप्रेन्द्रांस्त्रिभिः कांचनपर्वतैः १८ कृष्णे
नास्य पुत्रेण दत्त्वा देते यदा नवान् व्यभजत्पृथिवीं कृत्स्नां ययातिर्नहुषात्मजः १९ अंतेषु
पुत्रान्निक्षिप्य यदुद्रुह्युपुरोगमान् पूरुं राज्येऽभिषिच्य स्वे सदारः प्राविशद्वनं ९ स चेन्ममा
र संजय यच्च तं मर्दं तत्त्वया श्रुतापायतव श्रेवमाप्त्र मनुत्तमपथ्याः ९ ९१ अंबरीषं च वचना
भागीरथं तं शुश्रुम संजय यं प्रजा वव्रिरे श्राणं गोप्तारं नृपसत्तम २ यः सहस्रं सहस्राणां रा
ज्ञामयुतयाजिनां ईजानो विततो यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्हितः ३ नैतत्पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करि
ष्यन्ति चापरे इत्यंबरीषं नाभागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः ४ शतं राजसहस्राणि शतं राजशता
नि च सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽन्वयुर्दक्षिणायनं ५ ॥

जितवान् त्रपानदास्येयोजितवा निप्यर्थः ३ दक्षिणादात्
पुत्राः ४ सर्वे राजानो अंबरीषस्य यज्ञे विप्रदासं कुर्वाणा अश्वमेधफलभागित्वान् तथाजितः मंत्रः अंबरीषमाहात्म्याद्दक्षिणा

यनं अनु पश्चात् अनुगताः उत्तरायणमार्गेण हिरण्यगर्भलोकं प्राप्ता इत्यर्थः

६ ७ शाशबिंदवः शशबिंदोःपुत्राः ८ १३ ददतोदानंकुर्वतः अयःस्ववर्णानिदेववित्तंअतर्यंस्ततवर्द्धता मेतयमितिपाठस्तत्रना

सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ११ शाशबिंदुंचैत्ररथं
मृतंशुश्रुमसृंजय यस्यभार्यासहस्राणांशतमासीन्महात्महात्मनः ७ सहस्रंतुसहस्राणांय
स्यासन्शाशबिंदवः हिरण्यकवचाःसर्वेसर्वेचोत्तमधन्विनः शतंकन्याराजपुत्रमेकैकंपृथ
गन्वयुः कन्यांकन्यांशतंनागानागंनागंशतंरथाः ९ रथेरथेशतंचाश्वादेशजाहेममालिनः
अश्वेअश्वेशतंगावोगवांतद्वदजाविकं १० एतद्धनमपर्यंतमश्वमेधेमहामखे शाशबिंदुर्महा-
राजब्राह्मणेभ्यःसमार्पयत् ११ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्र
मनुतप्यथाः १२ गयंचामूर्त्तरयसंमृतंशुश्रुमसृंजय यःसवर्षशतंराजाहुतशिष्टाशनोभव
त् १३ यस्मैवह्निर्वरंप्रादात्ततोवव्रेवरान्नयः ददतोमेक्षयंवित्तंधर्मेश्रद्धाचवर्द्धतां १४ मनो
मेरमतांसत्येनत्वत्प्रसादाद्धुताशन लेभेचकामांस्तान्सर्वान्पावकादितिनःश्रुतं १५ दर्शेचा
पूर्णमासेचचातुर्मास्येपुनःपुनः अयजद्धयमेधेनसहस्रंपरिवत्सरान् १६ शतंगवांसहस्रा
णिशतमश्वतराणिच उत्थायोत्थायवैप्रादात्सहस्रंपरिवत्सरान् १७ तर्प्पयामाससोमे

र्थः १४ १५ १६ १७ १८ नदेवान्वित्तैर्द्विजानपि पितॄन्स्वधाभिःकामैश्चस्त्रियःसपुरुषर्षभ १८ ॥

व्याम व्यायतहस्तप्रमाणं स्वहस्तेनोन्मितं दशव्याममं पंचाशद्धस्तविस्तारां द्विरायतां शतहस्तदीर्घां १९ २३ उपातिष्ठन्नपिर
कार्यं मां नियोजय मां नियोजयेति २४ तेषामाविनानां पशूनां चर्मराशेः उत्क्लेदात् स्रावद्रवात् २५ तुभ्यमिति निष्कानि
सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायतां दक्षिणामददाद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ १९ या
वत्यः सिकता राजन् गंगायाः पुरुषर्षभ तावतीरेव गाः प्रादादामूर्त्तरयसो ऽगयः २० सचेन्म
मार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात् पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । २१ रंतिदेवं च सांकृ
त्यं मृतं शुश्रुम सृंजय सम्यगाराध्य यः शक्राद्वरं लेभे महातपाः २२ अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च
लभेमहि श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन २३ उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशित
व्रतं ग्राम्यारण्या महात्मानं रंतिदेवं यशस्विनं २४ महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः
ततश्चर्मण्वती त्येवं विख्याता सा महानदी ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते २५ तुभ्यंनि
ष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशंति वै द्विजाः २६ सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते अन्वाहा
र्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् २७ घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च नासीत् किंचि
दसौवर्णं रंतिदेवस्य धीमतः २८ सांकृते रंतिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे आलभ्यंत शतं गावः सह
कशतं शतं तुभ्यमिति तेसेचश्रतास्यतीति मंत्रवर्णात् तुभ्यं निष्कशतं ददामीति क्रोशंत्येव हि स्राणि च विंशतिः २९ ॥
जाः नतु कश्चिद्दत्तवानिति २६ सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् प्रतिगृहीतृन् संप्रपद्यते प्राप्नोति २७ पिठराणि वितनमुखानि दारु

नाद्यमांसं पृष्ठमात्रोपयोगस्य प्रागुक्तत्वात् ३० ३१ ऐक्ष्वाकं इक्ष्वाकुवंशजं ३२ ३३ आदेशेन आज्ञया तद्वित्तं स्वर्णप्रासादरूपं ३६

तत्र स्म सूदाः क्रोशंति सुमृष्टमणिकुंडलाः सूपभूयिष्ठमश्नीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ३० स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ३१ १४ सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृंजय ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ३२ षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ३३ एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास देवताः ३४ यः प्रादात्कनकस्तंभं प्रासादं सर्वकांचनं पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलं ३५ द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्बहून् यस्यादेशेन तद्वित्तं व्यभजंत द्विजातयः ३६ खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागरांकितां यस्य नाम्ना समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ३७ स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ३८ १५ राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृंजय यमभ्यषिंचन्संभूय महारण्ये महर्षयः ३९ प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः क्षताद्यो वै त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ४० पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ४१ ॥

३८ वैन्यं वेनपुत्रं महारण्ये ३९ ४० ४१ ॥ दंडकारण्ये

पुटकेपुटकेपत्रेपत्रेइतिप्राचः ५२ ५४ त्रिनलोत्सेधानृनल्वः किष्कुचतुःशतमितिपाठेप्रकल्प्यव्याख्यायते ५५ ५६ विप्रल
प्तंविप्रलपितं ५७ ५८ विशोकोजातइतिशेषः ५९ ६० गमितःमृतःविजातःगुणवान् ६१ इतिराजधर्मेषुषोडशराजको

अकृष्टपच्याएथिवीपुटकेपुटकेमधु सर्वाद्रोणदुघागावोवैन्यस्यासन्प्रशासतः ५२ अरोगाः
सर्वसिद्धार्थामनुष्याअकुतोभयाः यथाभिकाममवसन्क्षेत्रेषुचगृहेषुच ५३ आपस्तस्तंभि
रेचास्यसमुद्रमभियास्यतः सरितश्चानुदीर्यन्तध्वजभंगश्चनाभवत् ५४ हैरण्यांस्त्रिनलोत्से
धान्पर्वतानेकविंशति ब्राह्मणेभ्योददौराजायोश्वमेधेमहामखे ५५ सचेन्ममारसृंजयचतु
र्भद्रतरस्त्वया पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यंमापुत्रमनुतप्यथाः ५६ ५६ किंवातूष्णींध्यायसेसृंजयत्वं
नमेराजन्वाचमिमांशृणोषि नचेन्मोघंविप्रलप्तंममेदंपथ्यंमुमूर्षोरिवसम्यगुक्तं ५७ सृंजयउ:
शृणोमितेनारदवाचमेतांविचित्रार्थांस्रजमिवपुण्यगंधां राजर्षीणांपुण्यकृतांमहात्म
नांकीर्त्यायुक्तांशोकनिर्नाशनार्थां ५८ नतेमोघंविप्रलप्तंमहर्षेदृष्ट्वैवाहंनारदत्वांविशो
कः शुश्रूषुस्तेवचनंब्रह्मवादिन्नतेतृप्याम्यमृतस्येवपानात् ५९ अमोघदर्शिन्ममचेत्प्र
सादंसुतापदग्धस्यविभोप्रकुर्याः मृतस्यसंजीवनमद्यमेस्यात्तवप्रसादात्सुतसंगमश्च ५९
नारदउ॰ यस्तेपुत्रोगमितोयंविजातःस्वर्णष्ठीवीयददात्पर्वतस्ते पुनस्तंतेपुत्रमहंददामिहिर

रण्यनाभंवर्षसहस्रिणं ६० इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि

राजधर्मेएकोनत्रिंशोध्यायः २९ ॥

नत्रिंशोध्यायः २९ ॥

१ ५ हविःपवित्रभोज्येनशाल्यन्नेनदेवभोज्येनहुतेनताभ्यांविहर्तुकामावितिसंबंधः ६ ७ ९ प्रगुणीभवअनुकूलोभव ११ १२

युधिष्ठिरउवाच सकथंकांचनष्ठीवीसृंजयस्यसुतोभवत् पर्वतेनकिमर्थंवादत्तस्तन्ममाचक्ष्व १ यदावर्षसहस्रायुस्तदाभवतिमानवः कथमप्राप्तकौमारःसृंजयस्यसुतोमृतः २ उताहोनाममात्रंवैसुवर्णष्ठीविनोभवत् कथंवाकांचनष्ठीवीत्येतदिच्छामिवेदितुं ३ श्रीकृष्णउवाच अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंजनेश्वर नारदःपर्वतश्चैवद्वावृषीलोकसत्तमौ ४ मातुलोभागिनेयश्चदेवलोकादिहागतौ विहर्तुकामौसंप्रीत्यामानुष्येषुपुराविभो ५ हविःपवित्रभोज्येनदेवभोज्येनचैवहि नारदोमातुलश्चैवभागिनेयश्चपर्वतः ६ तावुभौतपसोपेताववनीतलचारिणौ भुंजानौमानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावतां ७ प्रीतिमंतौमुदायुक्तौसमयंचैवचक्रतुः योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाशुभः ८ अन्योन्यस्यसआख्येयोमृषाशापोन्यथाभवेत् तौतथेतिप्रतिज्ञायमहर्षीलोकपूजितौ ९ सृंजयंश्वैत्यमभ्येत्यराजानमिदमूचतुः आवांभवतिवत्स्यावःकंचित्कालंहितायते १० यथावत्पृथिवीपालआवयोःप्रगुणीभव तथेतिकृत्वाराजातौसत्कृत्योपचचारह ११ ततःकदाचित्तौराजामहात्मानौतपोधनौ अब्रवीत्परमप्रीतःसुतेयंवरवर्णिनी १२ ॥

सुकुमारीनाम्ना सौम्यउत्तमं १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ प्रवर्त्तितप्रवर्त्तमानं २२ तेत्वां २३ २४ २५ ॥
एकैवममकन्यैषायुवांपरिचरिष्यति दर्शनीयानवद्यांगीशीलवृत्तसमाहिता १३ सुकुमा
रीकुमारीचपद्मकिंजल्कसप्रभा परमंसौम्यमित्युक्तेताभ्यांराजाशशासतां १४ कन्येविप्राव्
उपचरदेववत्पितृवच्चह साचकन्यातथेत्युक्त्वापितरंधर्मचारिणी १५ यथानिर्देशंराज्ञस्तौसत्कृ
त्योपचचारह तस्यास्तेनोपचारेणरूपेणाप्रतिमेनच १६ नारदंहृच्छयस्तूर्णंसहसैवाभ्यपद्यत
वर्द्धतेहिततस्तस्यहृदिकामोमहात्मनः १७ यथाशुक्लस्यपक्षस्यप्रवृत्तौचंद्रमाःशनैः नचतंभा
गिनेयायपर्वतायमहात्मने १८ शशंसहृदयंतीव्रंव्रीडमानःसधर्मवित् तपसाचेंगितेनाथपर्वतो
थबुबोधतं १९ कामार्त्तंनारदंक्रुद्धःशशापैनंततोभृशं कृत्वासमयमव्यग्रोभवान्वैसहितोमया
२० योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाशुभः अन्योन्यस्यसआख्येयइतितद्वैमृषाकृतं २१ भवा
तावचनंब्रह्मंस्तस्मादेषशपाम्यहं नहिकामंप्रवर्त्तन्तंभवानाचष्टमेपुरा २२ सुकुमार्यातेतस्मा
देषशपाम्यहं ब्रह्मचारीगुरुर्यस्मात्तपस्वीब्राह्मणश्चसन् २३ अकार्षीःसमयभ्रंशमावाभ्यां
यःकृतोमिथः शप्स्येतस्मात्सुसंक्रुद्धोभवंतंतंनिबोधमे २४ सुकुमारीचतेभार्याभविष्यति
नसंशयः वानरंचैवतेरूपंविवाहात्प्रभृतिप्रभो २५ ॥

श्री· शां·रा· टी· ५९

२६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ॥

संदृश्यंतिनराश्चान्येस्वरूपेणाविनाशनं मत्तश्चाकर्ण्यविज्ञायनारदःपर्वतंतथा २६ अथापन्न
मपिक्रोधाच्छापैनंयस्मात्त्वं तपसाब्रह्मचर्येणसत्येनचदमेनच २७ युक्तोपिनित्यधर्मा
श्चनवैस्वर्गमवाप्स्यसि तौतशाप्तावश्शंक्रुद्धौपरस्परममर्षिणौ प्रतिजग्मतुरन्योन्यंक्रुद्धाविव ग
जोत्तमौ पर्वतःपृथिवींकृत्स्नांविचचारमहामतिः २९ पूज्यमानोयथान्यायंतेजसास्वेनभारत
अथतामलभत्कन्यांनारदःसृंजयात्मजां ३० धर्मेणविप्रप्रवरःसुकुमारीमनिन्दितां सातुकन्या
यथाशापंनारदंतंददर्श ह ३१ पाणिग्रहणमंत्राणांनियोगादेवनारदं सुकुमारीचदेवर्षिंवान
रप्रतिमाननं ३२ नैवावमन्यततदाप्रीतिमत्येवचाभवत् उपतस्थेचभर्तारंनचान्यंमनसाप्यगा
त् ३३ देवंमुनिंवायक्षंवापतित्वेपतिवत्सला ततःकदाचिद्भगवान्पर्वतोनुचचार ह वनंविरहि
तंकिंचित्तत्रापश्यत्सनारदं ततोभिवाद्यप्रोवाचनारदंपर्वतस्तदा ३५ भवान्प्रसादंकुरुतात्स्वा
र्गादेशायमेप्रभो तमुवाचततोदृष्ट्वापर्वतंनारदस्तथा ३६ कृतांजलिमुपासीनंदीनंदीनतरः
स्वयं त्वयाहंप्रथमंशप्तोवानरस्त्वंभविष्यसि ३७ इत्युक्तेनमयापश्चाच्छप्तस्त्वमपिमत्सरात्
अद्यप्रतिवैवासंस्वर्गेनावाप्स्यसीतिह ३८ ॥

३९ ४० ४१ ४२ ४४ इतित्रिंशोध्यायः ३० ततोराजा १ २ ३ ४ ५ ॥

तवनैतद्धिसदृशंपुत्रस्थानेहिमेभवान् निवर्तयेतांतौशापावन्योन्येनतदामुनी ३९ श्री
सम्भदृतदादृष्ट्वानारदंदेवरूपिणं सुकुमारीप्रदुद्रावपरपत्यभिशंकया ४० तांपर्वत
स्ततोदृष्ट्वाप्रद्रवंतीमनिंदितां अब्रवीत्तवभर्तैषनात्रकार्याविचारणा ४१ ऋषिःपरमध
र्मात्मानारदोभगवान्प्रभुः तवैवाभेद्यहृदयोमातेभूदत्रसंशयः ४२ सानुनीताबहुविधंपर्व
तेनमहात्मना शापदोषंचतंभर्तुःश्रुत्वाप्रकृतिमागता ४३ पर्वतोथययौस्वर्गंनारदोभ्यगा
मद्गृहान् ४४ वासुदेवउवाच प्रत्यक्षकर्तासर्वस्यनारदोभगवानृषिः एषवक्ष्यतितेपृष्टोयथा
वृत्तंनरोत्तम ४५ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेत्रिंशोध्यायः ३० वैशंपायनउ० ततो
राजपांडवस्ततोनारदंप्रत्यभाषत भगवान्श्रोतुमिच्छामिसुवर्णष्ठीविसंभवं १ एवमुक्तस्तुसमु
निर्धर्मराजेननारदः आचचक्षेयथावृत्तंसुवर्णष्ठीविनंप्रति २ नारदउ० एवमेतन्महाबाहोयथा
यंकेशवोब्रवीत् कार्यस्यास्यतुयच्छेषंतत्तेवक्ष्यामिपृच्छतः ३ अहंचपर्वतश्चैवस्वस्रीयोमे
महामुनिः वस्तुकामावभिगतौसृंजयंजयतांवरं ४ तत्रावांपूजितौतेनविधिदृष्टेनकर्मणा स

॥ ५

६ सांप्रतं कल्याणं १८ ९ ९ ९ देवानामिति येन देवपीडा मनुष्यत्वं यस्य न भवति तन्नादृशं वरं गृहाणेति भावः १२ ९

श्री·
शां·रा·
टी·
६

व्यतिक्रांतासु वर्षासु समये गमनस्य च पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ६ आवामस्य न
रेंद्रस्य गृहे परमपूजितौ उषितौ समये ब्रह्मंस्तद्विचिंतय सांप्रतं ततो ऽहमब्रुवं राजन् पर्वतं शुभदर्श
नं सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनेयोपपद्यते ८ वरेणछंद्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति आवयो
स्तपसा सिद्धिं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ९ तत आहूय राजानं सृंजयं जयतां वरं पर्वतो ऽनुमतं वाक्यमु
वाच कुरुपुंगव १० प्रीतौ स्वो नृपसत्कारैर्भवतो ऽर्जवसंभृतैः आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नरवर चिं
तय ११ देवानामविहिंसायां न भवेन्मानुषक्षयं तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान्
१२ सृंजय उवाच प्रीतौ भवंतौ यदि मे कृतमेतावता मम एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफ
लः १३ तमेवं वादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत वृणीष्व राजन् संकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितं १४
सृंजय उवाच अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवंतं दृढव्रतं आयुष्मंतं महाभागं देवराजसमद्युतिं १५
पर्वत उवाच भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि
१६ ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति पुत्रस्तव भविष्यति रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः १७ ॥

तच्छ्रुत्वा सृंजयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति १८ आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो
भवतस्तपसा प्रभो न च तं पर्वतः किंचिदुवाचेंद्रव्यपेक्षया १९ तमहं नृपतिं दीनमब्रुवं पुनरेव च स्मर्तव्यो
स्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं २० प्रियं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतं पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथि
वीपते २१ एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितं सृंजयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमंदिरं २२ सृंजयस्या
थ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव २३ ववृधे स यथाकालं सरसीव
महोत्पलं बभूव कांचनष्ठीवी यथार्थं नाम तस्य तत् २४ तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम बुबुधे तच्च दे
वेंद्रो वरदानं महर्षितः २५ ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः कुमारस्यांतरप्रेक्षी बभूव बलवृत्र
हा २६ चोदयामास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्तिमत्स्थितं व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो प्रवृद्धः किल
वीर्येणामामेषोभिभविष्यति सृंजयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोब्रवीत् २८ एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरं
जयः कुमारमंतरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत २९ सृंजयोपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं हृष्टः सांतःपुरो रा
जा वननित्यो बभूव ह ३० ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने वने धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधाव
त ३१ पंचवर्षकदेशीयो बालो नागेंद्रविक्रमः सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलं ३२ ॥

सबालस्तेननिष्पिष्टोवेपमानोन्दपात्मजः व्यसुःपपातमेदिन्यांततोधात्रीविचुक्रुशे ३३ हत्वातुराजपुत्रंसत
त्रैवांतरधीयशार्दूलोदेवराजस्यमाययांतर्हितस्तदा ३४ धात्र्यास्तुनिनदंश्रुत्वारुदंत्याःपरमार्त्तवत् अभ्य
यावततंदेशंस्वयमेवमहीपतिः ३५ सददर्शशयानंतंगतासुंपीतशोणितं कुमारंविगतानंदंनिशाकरा
मिवच्युतं ३६ हतपुत्रंसगामारोप्यपरिपीडितमानसः पुत्रंरुधिरसंसिक्तंपर्यदेवयदातुरः ३७ ततस्तामातरा
स्तस्यरुदंत्यःशोककर्षिताः अभ्ययावंततंदेशंयत्रराजासहंजयः ३८ ततःसराजासस्मारमामेवगतमा
नसः तदाहंचिंतनंज्ञात्वागतवांस्तस्यदर्शनं ३९ मयैतानिचवाक्यानिश्राविःशोकलालसः यानि
तेयदुवीरेणाकथितानिमहीपति ४० संजीवितश्चापिपुनर्वासवानुमतेतदा भवितव्यंतथातच्चनतच्छ
क्यमतोन्यथा ४१ ततऊर्ध्वकुमारस्तुस्वर्णष्ठीवीमहायशाः चित्तंप्रसादयामासपितुर्मातुश्चवीर्यवान् ४२
कारयामाससराज्यंचपितरिस्वर्गतेनृप वर्षाणांशतमेकंचसहस्रंभीमविक्रमः ४३ ततईजेम
हायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः तर्पयामासदेवांश्चपितॄंश्चैवमहाद्युतिः ४४ उत्पाद्य
चबहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः कालेनमह
ताराजन्कालधर्ममुपेयिवान् ४५

४६ ४७ पकत्रिंशोध्यायः ३१ तूष्णीभूतं १२ धर्मंअनुतिष्ठस्वपालयेतिचसंबंधः ३ ६ शांतयीतमारयेत ७ ८

सत्वंराजेंद्रसंजातंशोकमेनंनिवर्त्तय यथात्वांकेशवःप्राहव्यासश्चसुमहातपाः ४६ पितृपैताम
हंराज्यमास्थायधुरमुद्वह स्वधुगुणैर्महायज्ञैर्विहंलोकमवाप्स्यसि ४७ इतिश्रीमहाभारतेशांति
पर्वणिराजधर्मेसुवर्णष्ठीविसंभवएकत्रिंशोध्यायः ३१ वैशंपायनउवाच तूष्णींभूतंतुराजानंशोच
मानंयुधिष्ठिरं तपस्वीधर्मतत्वज्ञःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत १ व्यासउवाच प्रजानांपालनंधर्मोराजां
राजीवलोचन धर्मःप्रमाणंलोकस्यनित्यंधर्मानुवर्तिनः २ अनुतिष्ठस्वतद्राजन्पितृपैतामहंपदं
ब्राह्मणेषुतपोधर्मःसनित्योवेदनिश्चितः ३ तत्प्रमाणंब्राह्मणानांशाश्वतंभरतर्षभ तस्यधर्मस्या
कृत्स्नस्यक्षत्रियःपरिरक्षिता ४ यःस्वयंप्रतिसम्भशासनंविषयेरतः सबाहुभ्यांविनिग्राह्योलोकया
त्राविघातकः ५ प्रमाणमप्रमाणंयःकुर्यान्मोहवशंगतः भृत्योवायदिवापुत्रस्तपस्वीवाथकश्चा
न ६ पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेद्घातयीतवा अतोन्यथावर्त्तमानोराजाप्राप्नोतिकिल्बिषं ७ य
र्मंविनश्यमानंहियोनरक्षेत्सधर्महा तेत्वयाधर्महंतारोनिहताःसपदानुगाः ८ स्वधर्मेवर्त्तमानस्त्वं
किंनुशोचसिपांडव राजाहिहन्याद्दद्याच्चप्रजारक्षेच्चधर्मतः ९ ॥

१ मेमां दहंतिहृदयं पचंति शरीरंशोषयंति १ मयाबहवोघातिताइत्युक्तं तत्किंहननक्रियायांतवप्रयोज्यकर्तृत्वंप्रयो।
जककर्तृत्वंवावध्यस्यचकर्मत्वंवाप्राक्तनकर्मफलभोक्तृत्वंवेतिविकल्पयति ईश्वरइति २ नाद्यइत्याहईश्वरेणेति परशोरिव
परप्रयोज्यस्यतवहंतृत्वंनास्तीत्यर्थः ३ ४ परप्रयोज्योप्यहंपरशोःप्रयोक्तास्मिनतुपरशुवदचेतनोस्मीति ममपापसंबं

मे

युधिष्ठिरउवाच नातेभिशंकेवचनंयद्ब्रवीषितपोधन अपरोक्षोहिधर्मःसर्वधर्मविदांवर १ म
यात्ववध्याबहवोघातिताराज्यकारणात् तानिकर्माणिमेब्रह्मन्दहंतिचपचंतिच १ व्यासउवा
च ईश्वरोवाभवेत्कर्तापुरुषोवापिभारत हठोवावर्ततेलोकेकर्मजंवाफलंस्मृतं २ ईश्वरेणानि
युक्तोहिसाध्वसाधुचभारत कुरुतेपुरुषःकर्मफलमीश्वरगामितत् ३ यथाहिपुरुषश्छिंद्याद्वृ।
क्षंपरशुनावने छेत्तुरेवभवेत्पापंपरशोर्नकथंचन ४ अथवातदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मणःफलं
दंडशस्त्रकृतंपापंपुरुषेतन्नविद्यते ५ ॥

योस्त्वेवेत्याहअथवेति प्राप्नुयात्
परशोरुपादाना एवंतर्हियेनपरशोर्दं
डःशस्त्रंपरशुश्चकृतःतमेवपापंकर्तृप्राप्नुयात् तस्यप्रथमप्रयोज्यत्वात् पुरुषेउपादातरितन्नविद्यते तस्यजडत्वात् ५ ॥

नचेति यद्विचपतन्नेष्टं पततकिंयत अन्येनप्रहर्त्राकृतंपापंतस्यफलंशस्त्रकर्त्ताप्राप्नुयादिति तर्हिजघन्यप्रयोज्येत्वय्यपिपापा भावादीश्वरेएवतन्निवेशय १६ अथापीति यदिपुरुषएवकर्त्तापरईश्वरोनास्तितस्मादपिहेतोस्त्वयापतच्छुभमेवकृतं १७ यतः कश्चिदपिदिष्टप्रतिग्रहस्यप्रतिकूलोभूत्वाऽवश्यंभाविनःकर्मणःसकाशान्ननिवर्त्तते दैवस्यदुर्लंघ्यत्वादितिभावः नत्वा दिष्टमपिजन्मांतरीयःस्वस्यैवापरायइत्याशंक्याहदंडेति एवंपूर्वापरायस्यउन्नरोन्नरदेहत्वमित्यनादिदानीन्तनस्यकर्त्तनीय

नचैतदिष्टंकौंतेययदन्येनकृतंफलं प्राप्नुयादितियस्मात्त्वईश्वरेतन्निवेशय १६ अथापिपुरुषः कर्त्ताकर्मणोःशुभपापयोः नपरोविद्यतेतस्मादेवमेतच्छुभंकृतं १७ नहिकश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टा त्प्रतिनिवर्त्तते दंडशस्त्रकृतंपापंपुरुषेतन्नविद्यते १८ यदिवामन्यसेराजनहतमेकंप्रतिष्ठितं य वमप्यशुभंकर्मनभूतंनभविष्यति १९ अथाभिपत्तिर्लोकस्यकर्त्तव्याशुभपापयोः अभिपन्नमिदंलो केराज्ञामुपपद्यतंदंडनं २० ॥

रायोस्तिअतःप्राचीनकर्त्तादंडशस्त्रकृदिवनप र्यनुयोज्यइतिभावः १८ तृतीयपक्षंदूषयति यद्विवेति प्रतिष्ठितंनिश्चितंयथास्यात्तथायदिपुरुषंहतंहननक्रियायाःकर्मीभूतमेवमन्यसेतर्हिस्वभाववादिनस्तेभूतभाव्य शुभाभावाद्धर्षेवशोकइत्यर्थः १९ चतुर्थंचेत्राज्ञाउद्यतदंडनउद्धतदयत्तमाह अथेति शुभपापयोःस्वावड़ःस्वेयोःअभिप त्तिःउपपत्तिःकर्तव्यासाचधर्माधर्मावंतरेणानघटतेतौचशास्त्रैकगम्यावितिचेत्राज्ञाउद्यतदंडनउद्धतदमनेलोकेशास्त्रेयो

श्री·
शां·रा·
टी·
६३

अत्रशंकते तथापीति यद्यप्येवंतथापिलोकेशास्यमानेकर्माणिशुभान्यशुभानिचसमायांति अवश्यंआयांतिफलंचप्रयच्छं-
ति अतोममप्रायोपवेशनमेववरमितिभावः २१ समायन्ते एवमिति यस्मात्कर्मणःपापात् अशुभफलात्मकंपापप्रवृत्ति

तथापिलोकेकर्माणिसमावर्तंतिभारत शुभाशुभंफलंचैतेप्राप्नुवंतीतिमेमतिः २१ एवमप्यशुभंक
र्मकर्मणस्तत्फलात्मकं त्यजत्वंराजशार्दूलमैवंशोकेमनःकृथाः २२ स्वधर्मेवर्तमानस्यसापवादे
पिभारत एवमात्मपरित्यागस्तवराजन्नशोभनः २३ विहितानिहिकौंतेयप्रायश्चित्तानिकर्मणां
शरीरवांस्तानिकुर्यादशरीरःपराभवेत् २४ तद्राजन्जीवमानस्त्वंप्रायश्चित्तंकरिष्यसि प्रायश्चि
त्तमकृत्वातुप्रेत्यतप्तासिभारत २५ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेप्रायश्चित्तविधिः ३२
युधिष्ठिरउवाच हताःपुत्राश्चपौत्राश्चभ्रातरःपितरस्तथा श्वशुरागुरवश्चैवमातुलाश्चपितामहाः १
क्षत्रियाश्चमहात्मानःसंबंधिसुहृदस्तथा वयस्याभागिनेयाश्चज्ञातयश्चपितामह २ बहवश्चमनुष्यें
द्रानानादेशसमागताः घातिताराज्यलुब्धेनमयैकेनपितामह ३ तांस्तादृशानहंहत्वाधर्मनित्या-
न्महीक्षितः असकृत्सोमपान्वीरान्किंप्राप्स्यामितपोधन ४ ॥

रूपंकर्मभवतितत्पापमूलंकर्मत्यज २२ सापवादेनिंद्येपिस्वधर्मेस्थितस्यतेआत्मत्यागोनोचितइत्यर्थः २३ ननुतथापि-
निंद्यात्कर्मणःपापंभवतीत्याशंक्याह विहितानीति २४ २५ द्वात्रिंशः ३२ हताःपुत्राश्च १ २ ४

५ ६ ७ ८ ९ १० अनंतकंप्रायश्चित्तैरप्यविनाश्यं ११ शरीरात्यागेति ममत्वतपएवप्रशस्तमितिनिश्चयोस्तितथापि आश्रमाणांमध्येविशेषंश्रेष्ठं उक्तदोषनिवर्त्तनत्वंमंआचक्ष्वेत्यर्थः १२ १३ १४ कृतांतविधिःपरप्राणहरणात्तेनसंयुक्ताः

दृष्ट्वास्म्यतिशामयापिचिंतयानःपुनःपुनः हीनांपार्थिवसिंहैस्तैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमां ५ दृष्ट्वाज्ञातिवधंघोरंहतांश्चशतशःपरान् कोटिशश्चनरानन्यान्परितप्येपितामह ६ कानुतासांवरस्त्रीणामवस्थाद्यभविष्यति विहीनानांतनयैःपतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ७ अस्मानंतकरान्घोरान्पांडवान्वृष्णिसंहतान् आक्रोशंत्यःकृशादीनाश्रपतिष्यंतिभूतले ८ अपश्यंत्यःपितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रांश्चयोषितः त्यक्त्वाप्राणान्प्रियान्सर्वागमिष्यंतियमक्षयं ९ वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठतत्रमेनास्तिसंशयः व्यक्तंसौम्यात्स्वधर्मस्यप्राप्स्यामःस्त्रीवधंवयं १० यद्वयंसुहृदोहत्वाकृत्वापापमनंतकं नरकेनिपतिष्यामोह्यधःशिरसएवह शरीराणिविमोक्ष्यामस्तपसोग्रेणसत्तम आश्रमाणांविशेषंत्वमथाचक्ष्वापितामह ११ वैशंपायनउ॰ युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाद्वैपायनस्तदा निरीक्ष्यनिपुणंबुद्ध्याऋषिःप्रोवाचपांडवं १२ व्यासउ॰ माविषादंकृथाराजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् स्वधर्मेणहताह्येतेक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ १४ कांक्षमाणाःश्रियंकृत्स्नांपृथिव्यांचमहद्यशः कृतांतविधिसंयुक्ताःकालेननिधनंगताः १५

स्वापराधेनैवहताइत्यर्थः १५ वस्तुतस्तुतेषामपिस्त्रीतंत्र्यंनास्तीत्याहनत्वमिति पर्यायधर्मेणमरणविधिना आदत्तगृहीतवान् १६॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
६४

हेतुमात्रं निमित्तमात्रं इदं युद्धं तस्मात्तेन श्रमेस्मस्य येप्सुं नियंतृत्वं १७ कर्मैव सूत्रं बंधनं तदात्मकं तत्प्रधानं ईश्वरोपि कर्मानुसारेणाफलं ददन्नैवैषम्यनैर्घृण्यदोषौ भजतीत्यर्थः कालं कर्मापि काल एवेत्यर्थः १९ २० आत्मन इति शांतस्यापि तव दिहैव कर्माणि प्रवृत्तिरिति

न तस्य माता पितरौ नानुग्राह्यो हि कश्चन कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहृताः १७ हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ युद्धं ति भूतैर्भूतानि तरस्मै न रूपमैश्वरं १८ कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः सुखदुःखगुणोदर्कं कालं कालफलप्रदं १९ तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिंतय विनाशहेतुकानि त्वं येपि कालवशं गताः २० आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशासनं यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाक्रम्य कारितः २१ त्वष्ट्रेव विहितं यंत्रं तथा वेष्टयितं वशी कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं चेष्टते जगत् २२ पुरुषस्य हि दृष्ट्वा समुत्पत्तिमनिमित्ततः यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षावनर्थकौ २३ व्यलीकमपि यत्त्वत्र चित्तवैतंसिकं तव तदर्थमिष्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर २४ इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीयसः २५ ॥

कालस्यैवैतन्माहात्म्यमित्यर्थः २१ २२ पुरुषस्येति उत्पत्तिवद्विनाशोपि यादृच्छिक एवेति भावः २३ व्यलीकं अनृतं चित्तवैतंसिकं चित्तबंधनं तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थं मृषाभूतमपि इदं हत्त्वादिकं यद्भिसत्यमिति मन्यसे तर्हि प्रायश्चित्तं कुर्वित्यर्थः २४ यवीयसः यवीयांसः २५ ॥

समुच्छ्रयो विरोधः २६ २७ संश्रिताः सन्नद्धाः सहार्थं सहायार्थं २८ २९ अधर्मस्येति च्छेदः ३० राष्ट्रं नाम यस्यात तन्नहितन
एकस्य कुलस्य वादनं न हत्तोपघातकं धर्मनाशकं न भवति ३१ अधर्मरूपो ऽधर्मवज्ञातिधर्मः यथा शालावृकाख्यब्राह्मणावधः

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः युद्धं वर्षसहस्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल २६ एका-
र्णवां महीं कृत्वा रुधिरेणापरिप्लुतां जघ्नुर्दैत्यांस्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे २७ तथैव पृथि-
वीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः संश्रिता दानवानां वै सहार्थं दर्पमोहिताः २८ शालावृका इति ख्या-
तास्त्रिषु लोकेषु भारत अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः २९ धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो ये-
ऽधर्मस्य प्रवर्त्तकाः हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्दैत्या इवोल्बणाः ३० एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्या-
दनामयं कुलं हत्वा च राष्ट्रं च न तद्वृत्तोपघातकं ३१ अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप धर्मा-
श्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ३२ तस्मात्संस्तम्भयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव देवैः पूर्वगतं मा-
र्गमनुयातोऽसि भारत ३३ न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वं सुहृदश्च पर-
न्तप ३४ यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ३५

धर्मश्चाधर्मः यथा काणिपर्वोक्तसत्यवादिनः चोरेभ्यः कार्पटिकमार्गप्रदिशनं ३२ ३३ ३४ तद्भावभावितः पापभावनागतः कुर्व-
न्नापमितिवर्त्तते ३५ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
८५

अस्मिन्निति तस्य अपश्चात्तापिनो निर्लज्जस्य प्रायश्चित्तं वा तेन पापकामो वा नास्तीत्यर्थः ३६ परदोषेण दुर्योधनदोषेण ३७
३८ ३९ ४० महीयंतं महीयमानं ४१ ४२ हतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम दोषोऽनंतरमुक्तं तत्राह तेषामिति ४३ ४४ का-

तस्मिंस्तु काले त्वेवं सर्वं समासमिति शास्त्रितं प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति कामतो वा पापकर्मणः ३६ त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ३७ अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ३८ मरुद्भिः सह जित्वारीन् भगवान्पाकशासनः एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ३९ पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् मरुद्गणैर्वृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ४० स्वर्गलोके महीयंतमप्सरोभिः शचीपतिम् ऋषयः पर्युपासंते देवाश्च विबुधेश्वरं ४१ सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुंधरा निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्वयानघ ४२ तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ४३ बालानपि च गर्भस्थान्सांत्वेन समुदाचरन् रंजयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुंधरां ४४ कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ४५ एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत यजस्व वाजिमेधेन यथेंद्रो विजयी पुरा ४६ अशो-

माः आशेरतेऽस्मिन् स्त्रीणां कामः इत्यर्थः ४५ ४७ ॥ व्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ स्वकर्मभिर्गता नाशं

[illegible]

८५

४८ अध्यायः ३३ कानिकृत्वा १ प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते मिथ्यानुवर्त्तयन्कापसंचरन् २ सूर्येणाभ्युदितः यस्मि
न्शयाने सति सूर्योऽभ्युदेतीत्यर्थः निर्मुक्तः शयाने सति सूर्योऽस्तंगच्छतीत्यर्थः अव्याधितंचेत्स्वपंतमादित्योभ्युदियादित्यादिस्मृतेस्त‑
त्प्रायश्चित्तंसकुर्यादित्यर्थः २ कुनखी श्यावदंतीतिच स्वर्णहारी तु कुनखी सुरापः श्यावदंतकः इति कर्मविपाके जन्मांतरीयदोषवा‑

अवाप्तःतत्रधर्मस्तेराज्यंप्राप्तमकंटकं एतत्स्वधर्मंकौंतेयश्रेयान्नःप्रेत्यभारत ४८ इतिश्रीम
हाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मप्रायश्चित्तीये ३३ युधिष्ठिर उ० कानिकृत्वेहकर्माणिप्रायश्चि
त्तीयतेनरः किंकृत्वामुच्यतेतत्रतन्मेब्रूहिपितामह १ व्यास उ० अकुर्वन्विहितंकर्मप्रतिषिद्धानि
चाचरन् प्रायश्चित्तीयतेह्येवंनरोमिथ्यानुवर्त्तयन् २ सूर्येणाभ्युदितोयश्चब्रह्मचारीभवत्युत
तथासूर्याभिनिर्मुक्तःकुनखीश्यावदंत्यपि ३ परिवित्तिःपरिवेत्ताब्रह्मघ्नोयश्चकुत्सकः दि
धिषूपपतिर्यःस्यादग्रेदिधिषुरेवच ४ अवकीर्णीभवेद्यश्चद्विजातिवधकस्तथा अतीर्थेब्रा
ह्मणस्त्यागीतीर्थेचाप्रतिपादकः ५ ॥

तापिसूर्याक्रणांसंवादादावुपदिष्टंप्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्युक्तं ३ अनूढेज्येष्ठेऊढवान्कनिष्ठःपरिवेत्ता परिवित्तिःपूर्वजः ज्येष्ठायाम
नूढायांकनिष्ठामूढवानग्रेदिधिषूपतिः दिधिषूपपतिस्तुकनिष्ठाविवाहोत्तरंज्येष्ठामूढवान् ४ अवकीर्णीनष्टव्रतः अतीर्थेअ
पात्रेत्यागीदाता ५ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
६६

ग्रामघातीसमूहहंता याजीतिपाठांतरे मांसस्येतिलक्ष्यस्यादेः अपविद्धोत्त्यजेत् ब्रह्मविक्रयीभृतकाध्यापकः राजविक्रयीतिपा
ठेसोमविक्रयीराजानमाप्यायतीत्यादौसोमेराजशब्दश्रवणात् ६ ९ अभक्ष्यस्यलशुनादेः १० रसानांलवणगुडादीनां ११ नित्यदेया

ग्रामघातीचैकांतेयमांसस्यपरिविक्रियी यश्चाग्नीन्परिमुच्येततथैवब्रह्मविक्रयी ६ गुरुस्त्रीवधको
यश्चपूर्वंपूर्वस्तुगर्हितः वृथापशुसमालंभीगृहदाहस्यकारकः ७ अन्तेनोपवर्त्तीचप्रतिरोद्धा
गुरोस्तथा एतान्येनांसिसर्वाणिव्युत्क्रांतसमयश्चयः ८ अकार्याणितुवक्ष्यामियानितानिनिबो
धमे लोकवेदविरुद्धानितान्येकाग्रमनाःशृणु ९ स्वधर्मस्यपरित्यागःपरधर्मस्यचक्रिया अया
ज्ययाजनंचैवतथाभक्ष्यस्यभक्षणं १० शरणागतसंत्यागोभृत्यस्याभरणंतथा रसानांविक्रयश्चा
पितिर्यग्योनिवधस्तथा ११ आधानादीनिकर्माणिशक्तिमान्नकरोतियः अप्रयच्छंश्चसर्वाणि
नित्यदेयानिभारत १२ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वाभिमर्षणं सर्वाण्येतान्यकार्याणिप्राहु
र्धर्मविदोजनाः १३ पित्राविवदतेपुत्रोयश्चस्याद्गुरुतल्पगः अप्रजायन्नधर्मेणभवत्यधार्मिको
नरः १४ उक्तान्येतानिकर्माणिविस्तरेणेतरेणच यानिकुर्वन्नकुर्वंश्चप्रायश्चित्तीयतेनरः १५ ॥

निगोग्रामादीनि १२ दक्षिणानांप्रतिश्रुतानां १३ विवदतेयन्नाघर्थेपित्रासहकलहंकरोति अप्रजायन्धर्मपत्न्यांकालेमैथुनमकुर्व
न् १४ अन्तरेणस्तेयेन १५ ॥

एतानि स्वधर्मस्य परित्याग इत्यादीनि कर्माणि क्रियमाणानि येमानवाः उपजीवंत इति शेषः १६ जिघांसीहंतु मिच्छावान् ईया
तरगच्छेत् १२ मंत्रो मन्युरकर्षीन्नमो नम इत्यादि र्मन्यवे स्वाहेत्यतः मन्युः क्रोधः तन्मन्युशत्रोः क्रोधं प्रतिगच्छति क्रोध एवं तत्र

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यंते यथा तान् शृणु १६ प्रगृह्य
शस्त्रमायांतमपि वेदांतगं रणे जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् १७ इति चाप्यत्र कीर्त्ति-
यमंत्रो वेदेषु पठ्यते वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते १८ अपेतं ब्राह्मणं हत्वा घोरहन्यादातता-
यिनं नैतेन ब्रह्महा सस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति १९ प्राणात्यये तथा ज्ञानादाचरन्मदिरामपि
आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति २० एतत्ते सर्वमाख्यातं कीर्त्तितं याभक्ष्यभक्षणं प्रायश्चि-
त्तविधानेन सर्वमेतेन शुध्यति २१ गुरुतल्पं हि गुर्वर्थे न दूषयति मानवं उद्दालकः श्वेतकेतुं
जनयामास शिष्यतः २२ स्तेयं कुर्वंश्च गुर्वर्थमापत्सु न निषिध्यते बहुशः कामकारेण न
चेद्यः संप्रवर्त्तते २३ अन्यत्र ब्राह्मणास्वेभ्यः आददानो न दुष्यति स्वयमप्राशिता यश्च न स पा-
पेन लिप्यते २४ प्राणत्राणे नृते वाच्यमात्मनो वा परस्य च गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणे-
षु च २५ ॥

तीपी भूय परशरीर हारां हंतीत्यर्थः १९ असाध्यरोगा दिना प्राणात्यये उपस्थिते जीवनार्थं मदिरामपि आचरन्
पिबन् धर्मपरैश्चिकित्सकैः आदेशित उपदिष्टः २० २१ गुर्वर्थे गुर्वाज्ञया २२ २३ २४ २५ ॥

श्री॰
शां॰ रा॰
टी॰
६७

व्रतेनावर्त्तते पुनरुपनयनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः आज्यहोमः पुनर्मामैत्विंद्रियमिति मंत्रेण २६ पतिते ज्येष्ठभ्रातरि भिक्षिते धर्मार्थमपि वेत्तः सिंचेति स्त्रिया प्रार्थिते सति २७ वृथा श्राद्धादिनिमित्तं विना संस्कारः पवित्रं यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि शतं समाः मांसानि च न खादेत्तद्वयमेतत्समं स्मृतेः २८ तीर्थसत्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपि न दूषकं २९ अपचारिण्याः व्यभिचारि-

नावर्त्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन आज्यहोमः समिद्धेग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते २६ पारि-
वित्यं तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा भिक्षिते पारदार्ये च तद्धर्मस्य न दूषकं २७ वृथा पशुसमा-
लंभं नैव कुर्यान्न कारयेत् अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः २८ अनर्हे ब्राह्मणे दत्त-
मज्ञानान्न तु दूषकं सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यं वाऽप्रतिपादनं २९ स्त्रियास्तथापचारिण्या
निष्कृतिः स्याददूषिका अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ३० तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः
स्याददोषवान् असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ३१ वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो
न दूषकः उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भार-
त ३२ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे प्रायश्चित्तीये ३४ ॥

ण्याः निष्कृतिः धिक्करणं दासीवत् अन्नाच्छादनमात्रेण दूरस्थापनं तया सहरतिभोजनादिवर्ज्जनं चेत्यर्थः ३० सोमस्य तत्त्वं अनेन तत्प्रसादेवा मनुष्यान्कामैरभिवर्षंतीति लोकद्वयोपकारोयं सोम इति ३१ ३२ चतु-

साधारणानिप्रायश्चित्तानितानिवदाह तपसेति तपसाकृच्छ्रचान्द्रायणादिना कर्मणायज्ञादिना प्रदानेनगवादीनां पुना
तिशोधयति १ स्वकर्मकृत्दासादिविहितः २ कर्मब्रह्महत्या ३ लब्धइति कामकारविषयेविडंबंप्रायश्चित्तोपदेष्टॄणां
आत्मनोवाइच्छयावैदुष्येसति अकामतस्त्वाहत्रिरित्यादिना ४ अवाक्शिराः यत्किंचिद्वेदंजपेत्तयोजनानांशतंत्रिर्व्रजेत् श

व्यास उवाच तपसाकर्मभिश्चैवप्रदानेनचभारत पुनातिपापंपुरुषः पुनश्चेन्नप्रवर्त्तते १ एका-
कालंतुभुंजीतचरन्भैक्षंस्वकर्मकृत् कपालपाणिःखट्वांगीब्रह्मचारीसदोत्थितः २ अनसू-
युरधःशायीकर्मलोकेप्रकाशयन् पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महाविप्रमुच्यते ३ लब्धःशास्त्रभृतां
वास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः प्राश्येदात्मानमग्नौवासमिद्धेत्रिरवाक्शिराः ४ जपन्वान्यतमं
वेदयोजनानांशतंव्रजेत् सर्वस्वंवावेदविदेब्राह्मणायोपपादयेत् ५ धनंवाजीवनायालंगृ-
हंवासपरिच्छदं मुच्यतेब्रह्महत्यायागोप्तागोब्राह्मणस्यच ६ षड्भिर्वर्षैःकृच्छ्रभोजीब्र-
ह्महापूयतेनरः मासेमासेसमश्नंस्तुत्रिभिर्वर्षैःप्रमुच्यते ७ ॥

तत्रयद्योजनंपादचारेणतीर्थयात्रायांवेदंजपन्मुच्यतइत्यर्थः ५ ६ कृच्छ्रभोजीकृच्छ्ररीत्यासात्मत्येनभुंजानः त्र्यहंप्रा
तस्त्र्यहंसायंत्र्यहमयाचितं त्र्यहंपरंचनाश्नीयादितिविधिनाएकैकः कृच्छ्रोद्वादशदिनात्मकोज्ञेयः मासेमा
सेइतितस्यैवातिदेशः सप्ताहंप्रातः सप्ताहंसायंसप्ताहमयाचितंसप्ताहमनशनंविषमेषुमासेषु समेवाष्टाहक्रमेणसमे
षुप्रकारएवंवर्षत्रयमितिद्वितीयः ७ ॥

मासाशीति मासं मासायं मासं प्रातर्मासमयाचितं मासमुपवासः इति क्रमेणैव वर्षं वा नयेत् मासादधिकेन स्वल्पेनापि का
लेन उपवसन् जलमात्रेणैव वर्त्तयन् मुच्यते ८ सर्वपाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इति श्रुतिः ९ १० ११

संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः तथैवोपवसन् राजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ८ कृत्वा ना
वाश्वमेधेन पूयते नात्र संशयः ये चाप्यवभृथस्नाताः केचिदेवंविधा नराः ९ ते सर्वे पूतपा
प्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्यया १० गवां शतसहस्रं तु
पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च कपिलानां सहस्राणि यो द
द्यात् पञ्चविंशति दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ११ गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्री
णां प्राणसंशये साधुभ्यो वेदविद्भ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् १२ शतं वै यस्तु काम्बोजान् ब्रा
ह्मणेभ्यः प्रयच्छति नियतेभ्यो महीपाल स च पापात् प्रमुच्यते १४ मनोरथं तु यो दद्यादेका
स्मा अपि भारत न कीर्त्तयेत दत्त्वा यः स च पापात् प्रमुच्यते १५ सुरापानं सकृत् कृत्वा योऽग्निवर्
णां सुरां पिबेत् स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च १६ मरुप्रपातं प्रपतन् ज्वलनं वा सम
माविशन् महाप्रस्थानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः १७ ॥

१२ १३ काम्बोजान् जात्यश्वान् काम्बुदेशजान् १४ मनोरथं वाञ्छितं गृहं हेत्रादि १५ १६ मरुप्रपातं निर्जलदेशे पर्वताग्रा
त्पतनं महाप्रस्थानं केदारे हिमवदारोहणं १७ ॥

समितिंगच्छेदित्यस्यनिष्पापः सन्ब्राह्मणसभामारोढुंयोग्योभवतीत्यर्थः १८ १९ शेषंशिष्टं २० यतः त्यक्तादारविहा राउक्तेष्वेवपापेषुसतस्त्रमुच्यते २१ महाव्रतमासमात्रंजलस्यापितयातः २२ २३ कृच्छ्रादिति पतत्त्वज्येष्ठस्यापिदारााग्निहो
त्रहस्यतित्सर्वेनिष्ठाखरापोब्राह्मणः पुनः समितिंब्राह्मणोगच्छेदितिवेब्राह्मणःश्रुति १८ भू
मिप्रदानेकार्यायः स्त्रापीत्वाविमत्सरः पुनर्नेचपिबेद्राजन्संस्कृतःसचशुद्ध्यति १९ गुरुतः
ल्पीशिलांतप्तामायसीमभिसंविशेत् अवकृत्यात्मनः शेपंप्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः २० शारीरस्यवि
मोक्षणमुच्यतेकर्मणोऽशुभात् कर्मभ्योविप्रमुच्येतेयतः संवत्सरंस्त्रियः २१ महाव्रतंचरेद्य
स्तुदद्यात्सर्वस्वमेवतुगुर्वर्थेवाहतोयुद्धेसमुच्येत्कर्मणोऽशुभात् २२ अन्तेतेनोपचर्णीचेनशा
तिरोहोऽगुरोस्तथा उपाहृत्यप्रियंतस्मैतस्मात्पापात्प्रमुच्यते २३ अवकीर्णिनिमित्तंतुब्रह्म
हत्याव्रतंचरेत् गोचर्मवासाः षण्मासांस्तथामुच्येतकिल्बिषात् २४ परदारापचारीतुप
रस्यापहरन्वसु संवत्सरंव्रतीभूत्वातथामुच्येतकिल्बिषात् २५ यन्तंतुयस्यापहरेन्नस्मैदद्यात्स
मंवसु विविधेनाभ्युपायेनतदामुच्येतकिल्बिषात् कृच्छ्रान्द्वादशरात्रेणसंयतात्मात्र
तेस्थितः परिवेत्ताभवेत्तत्तः परिवित्तिस्तथैवच २७ निवेश्यतुपुनस्तेनसदातारयतापिहन
च करणानंतरंदृष्टकं २७ तेनकनिष्ठेननिवेश्यंविवाहंतंतंकर्तव्यं अन्यथा नतस्त्रियाभवेद्दोषोनतस्मातेनलिप्यते २८

प्राड्विनोलिसर्गः २५ ॥

अंत्यभोजनं धारणापारणव्रतेन माचसंतुष्टयेकृतेन शुद्ध्यंति महापापयोगे २८ अन्यत्रतु सकृत्व्यभिचारमात्रे मानसिके वा अथा
हस्त्रियइति २९ प्रसंगाद्भाजनशुद्धिमाह पादजेति शूद्रस्य उच्छिष्टं कांस्यपात्रं नथातदेवगवांघ्रातं तथा गंडूषपात्रं ब्राह्मणा

भोजनं हंतत्र शुद्धं चान्त्रमासे विधीयते स्त्रियस्तेन प्रशुध्यंतीति इति धर्मविदो विदुः २९ स्त्रिय
स्त्वाशंकिताः पापानोपगम्या विजानता रजसा ता विशुध्यंति भस्मना भाजनं तथा ३० पा
दजोच्छिष्टकांस्यं तत गवाघ्रातमथापि वा गंडूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत्
३१ चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीय
ते ३२ तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते विद्यादेवं विधैनेषां गुरुलाघवनिश्चयं ३३
तिर्यग्योनिवधं कृत्वा द्रुमांश्छित्वेतरान् बहून् त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथयन्नरः ३४
अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते आर्द्रवस्त्रेण षण्मासान् विहार्य भस्मशायिना

स्यापिष्टतानि दशभिः शोधनैः शुध्यंति तानि च पंचगव्येन स्नानेयैर्भस्मना अग्निना वह्निनेति ३१ विधीयते पादः पादोऽपकृष्टइ
त्यर्थः ३२ ३३ वैश्यस्य द्विपादः शूद्रस्य पादमात्रः धर्मः शौचादिः प्रायश्चित्तादेरधिकस्य विधानात् ३४ ॥

एवइति भस्मस्नानाहचर्याच्छन्नरुद्रियजपोप्यत्रद्रष्टव्यः यदाहवृद्धशातातपः सद्यःपीत्वागुरुदारांश्चगत्वास्तेयंकृत्वास्तेब्रह्मह
त्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापैरिति पापानांगौरवलाघवानुसारेणादीनांसंवत्सरंषण्मासांस्
त्रिमासंमासंद्वादशाहमितियथायोग्यंज्ञेया तत्राययथाकूष्माण्डहोमेयोयोनैकृतःसिंचतीतिपारदार्यप्रकृत्यवर्षमासचतुर्विंशति
रात्रद्वादशरात्रषड्रात्रत्रिरात्रपक्षाउक्ताः यावदेनोदीक्षामुपेतीतिचपापानुसारित्वंदीक्षायांउक्तंतद्दृष्टान्तेनसर्वत्रबोध्यं दृष्टान्तभूतो

एषएवतुसर्वेषामकार्याणांविधिर्भवेत् ब्रह्मणोक्तेनविधिनादृष्टान्तागमदेवभिः ३६ सावित्री
मप्यधीयीतशुचौदेशेमिताशनः अहिंस्रोमंदकोजल्पोमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ३७ अहःसुसमत
तंतिष्ठेदभ्याकाशंनिशास्वपन् त्रिरह्निर्निशायांचसवासाजलमाविशेत् ३८ स्त्रीशूद्रपतितां
श्चापिनाभिभाषेद्व्रतान्वितः पापान्यज्ञानतःकृत्वामुच्येदेवंव्रतोद्विजः ३९ शुभाशुभफलंप्रेत्य
लभतेभूतसाक्षिकं अतिरिच्येततयोर्यत्तत्कर्त्तालभतेफलं ४० तस्माज्ज्ञानेनतपसाकर्मणाच
फलंशुभं वर्द्धयेदशुभंकृत्वायथास्यादतिरेककवान् ४१ कुर्याच्छुभानिकर्माणिनिवर्त्तेत्पापक
र्मणः दद्यान्नित्यंचवित्तानितथामुच्येतकिल्बिषात् ४२ ॥

यत्रागमस्तत्रोक्तैर्दैवतैरभिर्यावदेनइत्याद्यैः ३६ मंदइवमंदकः रागद्वेषमानापमानशून्यः अजल्पइतिच्छेदः ३७ तिष्ठेदित्युपवेशनादे
र्व्यावृत्तिः अभ्याकाशंनिरावरणस्थण्डिलादौ अहःसुइतिबहुवचनादिनापिपापानुसारेणअवरणोमासादिगणनाकल्पनीया ३८
३९ यत्रशुभेपापेवातिरिच्येततयोर्यथिकोभवतिसइतरेणानरदभिभूयातिरिक्तस्यफलंभुंक्तेइत्यर्थः ४० ४१ ४२ ॥

श्री॰
शां॰रा॰
टी॰
७॰

ब्रतादिरूपंप्रायश्चित्तंमहापातकवर्ज्जंज्ञेयं ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ पंचत्रिंशः ३५ किंभक्ष्यं १ प्रजापतिमनु

अनुरूपंहिपापस्यप्रायश्चित्तमुदाहृतं महापातकवर्ज्जंतुप्रायश्चित्तंविधीयते ४३ भक्ष्याभक्ष्ये ३
षुवाच्यावाच्येतथैवच अज्ञानज्ञानयोराजन्विहितान्यनुजानतः ४४ जानतातुकृ
तंपापंगुरुसर्वंभवत्युत अज्ञानात्स्वल्पकोदोषःप्रायश्चित्तंविधीयते ४५ शक्यतेविधिनापाप
यथोक्तेनव्यपोहितुं आस्तिकेश्रद्दधानेचविधिरेषविधीयते ४६ नास्तिकाश्रद्दधानेषुपुरु
षेषुकदाचन दंभद्वेषप्रधानेषुविधिरेषनदृश्यते ४७ शिष्टाचारश्चशिष्टश्चधर्मोधर्मभृतांव
र सेवितव्योनरव्याघ्रप्रेत्येहचसुखेप्सुना ४८ सराजन्मोक्ष्यसेपापात्तेनपूर्वेणहेतुना त्रा
णार्थंवावधेनैषामथवान्टपकर्मणा ४९ अथवातेघृणाकाचित्प्रायश्चित्तंचरिष्यसि मा
त्वेवानार्यजुष्टेनमन्युनानिधनंगमः ५० वैशंपायनउवाच एवमुक्तोभगवताधर्मराजोयु =
धिष्ठिरः चिंतयित्वामुहूर्त्तंतंप्रत्युवाचतपोधनं ५१ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध
र्म्मेप्रायश्चित्तीये ३५ युधिष्ठिरउवाच किंभक्ष्यंचाप्यभक्ष्यंचकिंचदेयंप्रशस्यते किंचपात्र
मपात्रंवातन्मेब्रूहिपितामह १ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं सिद्धानांचै
वसंवादंमनोश्चैवप्रजापतेः ऋषयस्तुव्रतपराःसमागम्यपराविभुं धर्मंपप्रच्छुरासीनमादिका

७॰

कथं केन प्रकारेणान्नमदनीयं किं द्रव्यकं कर्तव्यमित्यर्थः ४ व्यासो विस्तरः ५ अनादेशो विशेषतोऽनुक्ते दोषे यत्रादेशो तत्य
राः प्रायः बहुशः सन्ति सोपि गणादिवत्पावन इत्यर्थः यत्रोपायाश्चिपाठे स्पष्टोर्थः ६ तथा जपादिवत्पुण्यानि पतानि वत्यमा
णानि पर्वाणि स्मृतः पर्वताः ब्रह्मगिरिप्रभृतयः आदिपदात्स्वर्णस्नानादि अनादिष्टप्रायश्चित्तसामान्यमित्यर्थः ७ ८ गर्वेण

कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः कार्याकार्यं च यत्सर्वं शंस वैतत्प्रजापते ४ तैरेवमु
क्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् शुश्रूषध्वं यथाहं वै धर्मं व्याससमासतः ५ अनादेशे जपो
होम उपवासस्तथैव च आत्मज्ञानं प्रपन्नो यत्र प्राज्ञाश्च तत्पराः ६ दृष्टान्येतानि पुण्या
नि पुण्याश्च पर्वाणि स्मृतः स्वर्णप्राशनमपि रत्नादिस्नानमेव च ७ देवस्थानाभिगमन
माज्यप्राशनमेव च एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ८ न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः कदाचि
दपि मानवः दीर्घमायुरथेच्छंति त्रिरात्रं चोपवासो भवेत् ९ अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं त
पः अहिंसा सत्यमक्रोध इज्या धर्मस्य लक्षणं १० स एव धर्मः स्वो धर्मो देशकाले प्रतिष्ठितः
आदानमनृतं हिंसा धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः ११

शक्तो न भवेत् नावगणायेत् अवगणने तु त्रिरात्रं उपवासो भवेदिति न
न कुर्वन्धर्मशास्त्रोक्तं कुर्यादित्यर्थः भवेदित्यत्र पिबेदिति पाठे प्रकल्प्य स्वर्णमित्यध्याहृत्य स्वर्णं न पिबेत् पाने तु उपवासो भवेत्स्वर्णमेवा
स्नात्वा पिबेदिति केचित् ९ तप उपवासादि १० आदानं स्तेयं आवस्थिकः अवस्थाविशेषभवः प्राणात्ययादौ अधर्मस्यापि स्तेयादेर्धर्म

॥ ५ ॥ [illegible] ॥

श्री·
शां·रा·
टी·
७१

वैदिकयोरप्रवृत्त्यप्रवृत्ती मर्त्यत्वामृतत्वप्रदे लौकिकयोस्तत्र शुभे चेत् शुभफले अशुभे चेदशुभफले इत्याह द्वाभ्यां द्विविधाविति १२ एत
योर्लौकिकयोः फलेऽपि कारणानुरूपे इत्यर्थः १३ दैवयुक्तं शास्त्रीयं कर्म प्राणाजीवनं एतेषां च त्रयाणामपेक्षापूर्वं यत्किंचि
त्क्रियते तर्हि अशुभानां नीचानामपि पुंसां तस्य फलं शुभं भवति १४ ऊर्ध्वमिति सत्यपि संदेहे यल्लोकविगानपरिहारार्थं कृ

द्विविधौ चाशुभावेतौ धर्माधर्मौ विजानतां अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च द्वैविध्यं लोके वेदयोः १२ अप्रव
त्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलं अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च १३ एतयोश्चोभ
योः स्यातां शुभाशुभतया तथा दैवं च दैवसंयुक्तं प्राणाश्च प्राणदश्च ह अपेक्षापूर्वकरणादशु
भानां शुभं फलं १४ ऊर्ध्वं भवति संदेहादिह दृष्टार्थमेव च अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधी
यते १५ क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः शरीराणामुपक्लेशो मनसश्च प्रियाप्रि
ये १६ ॥

तनित्यादि यच्च केवलं दृष्टार्थं कृतं श्येनादि तत्रोभयत्रापि १५ क्रोधादिना यन्मनसः प्रियमप्रियं कृतं तत्र दृष्टान्तागमहेतुभिः पू
र्वोक्तैर्यावदेन इत्याद्यैः प्रमाणैर्देहस्य शोषणं उपवासादिकं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं औषधैर्देहविष्याशनैः मंत्रैश्च पवित्रजपैः चाद
न्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिः तत्पापं शाम्यतीति सार्द्धः १६ ॥